

Lamed

*List za radoznaće
Izabrao i priredio Ivan L Ninić*

Godina 14

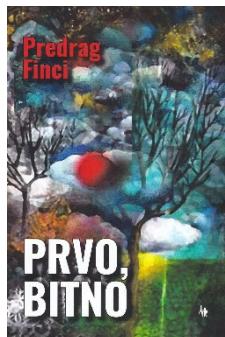
Broj 3

Mart 2021.

Prvo, bitno

Nova knjiga Predraga Fincija

U izdanju *Factum izdavaštva* iz Beograda i izdavačke kuće *Jesenski i Turk* iz Zagreba objavljena je nova knjiga Predraga Fincija pod naslovom *Prvo, bitno*.

Finci otvara knjigu kratkim poetskim zapisom, a onda u prvom, uvodnom poglavlju, pod naslovom *Prije početka* iznosi osnovne namjere ove nevelike knjige i kaže da je u njoj riječi o autorovom doživljaju prvih filozofa, koji su usmjerili našu misaonu tradiciju i do danas u njoj imaju utjecaja. Ovo, međutim, nije uobičajena rasprava o ranim grčkim filozofima (predsokratovcima), nego spoj priča o prvima filozofima i autorovih maštarija o tim istim filozofima.

Finci najprije piše o davnim počecima svega i o tome što i kakve sve mogu biti mnogobrojne, nama često neznane dimenzije u kojima se događa naše postojanje. Pitanje dimenzija vodi pitanju *Prvog*. Autor pravi maštovitu priču o onome što je bilo u početku, od kojeg započinje ljudsko postojanje i iskustvo. Slijedi niz priča o najpoznatijim ranim filozofima i njihovim učenjima. Finci piše: „Sa uvidom u mišljenja ranih mislilaca započinje studij filozofije. Ja im se ovdje, evo, vraćam nakon svih studija, nakon životnog iskustva filozofiranja, s golemom željom da o njima (i sebi) progovorim „iz početka“. Vraćam im se s osjećajem da naše ili barem moje „misaono djelinjstvo“ još uvijek traje. A tome dodajem i one slike s putovanja od zaboravljenih davnina do neviđenih daljina, one odiseje imaginacije, slutnje o prvom i posljednjem, o onome otkuda smo i kuda ćemo, o onome što je bilo prisutno i u ranim duhovnim nastojanjima i

prvim opisima davnih početaka i mogućih svršetaka”. U ovom svojevrsnom uvodu u temeljna filozofska pitanja Finci svakoj svojoj priči o prvim filozofima dodaje svoje maštarije i osobna zapožanja.

Knjiga završava s dva slikovita, upečatljiva poglavla o onome što bi moglo biti iza kraja, s one strane našeg postojanja.

Fincijeva knjiga *Prvo, bitno* je pisana jasnim, preciznim jezikom. Puna je zanimljivih, gotovo filmskih opisa, duhovitih anegdota o filozofima i lijepih, promišljenih tvrdnjki. Knjiga koja je sprega poetskog i refleksije. *Prvo, bitno* je lijep uvod u rane početke filozofiranja i autorov pristup velikim filozofskim i našim životnim pitanjima.

Predrag Finci je filozof i pisac. Bio je profesor i istraživač na nekoliko univerziteta. Do sada je objavio dvadeset i pet knjiga. Knjige i tekstovi su mu prevođeni na više jezika. Finci živi u Londonu.

Predrag Finci

Priča o počelima

Četiri elementa. U ratu, u doba opsade Sarajeva, u kojem nas je ljubav spajala, a mržnja razdvajala, pomislih kako je sve ugroženo, i četiri temeljna elementa izmijenjena, u nešto drugo od onoga što su bila pretvorena, pa zapisah da sada živim u Gradu „u kojem se smjenjuju kiše i poplave, a ljudi umiru od žedi, u kojem hladan zrak nadire kroz razbijene prozore, a na zrak se ne smije, u kojem na sve strane gori vatra, a hladno je, u kojem je sve što je bila zemlja postalo jama...“. Kada elementi nisu u skladu (suradnji), kada jedan drugom prijete, kada jedan drugog ništi, kada i njima samima prijeti propast, tada nastaje pogibelj i svakojaka opasnost. Kada nestane ljubav koja ujedinjuje, zavlada mržnja koja u neprijateljstvu sve razjedinjava. A u ratu je sve bilo ugroženo i od svakud, svima i svemu smrt prijetila. Poslije izmakoh strahotama, pa se srećom ponovo vratih lijepom životu, onom u kojem i elementi jesu ono što trebaju, po svojoj prirodi, biti.

2.

Elementi: što život jest i što jednom biti neće. Ničega bez četiri temeljna elementa. U svakom od četiri elementa mnogo toga: *zrak* koji udišemo, koji od života uzimamo i na kraju životu vratimo, *vatra* na kojoj se grijemo, od koje je sve jednom davno u plamenu bilo, iz koje ono što jest nastaje i u kojoj sve nestaje, *voda* koja je izbacila, navodnila, poplavila, oplodila, a i mnogu zemlju potopila, *zemlja* koja je rodila i koja je ogoljela i opet jednom plodna bila.

Zemlja je „naše“, čvrsto tlo, sigurnost, voda neizvjesnost, promjena, vatra nastajanje i nestajanje, zrak naša nužda i neuhvatljiva duljina koja izmiče. Četiri elementa: prvi je zemlja temelja, drugi nestabilna, promjenjiva voda, treći zrak opstanka, a i nebo maštanja, četvrti vatra koja stvara i razara. Svaki od elemenata je svakom životu važan, a svaki nekom zbog nečega presudan: zemlja ratara, more plovidbe, vatra u kojoj se sve kali i sažima, zrak jave i sna. Zemlja udomljenja, vatra promjene, voda dolaženja i odlaženja, zrak horizonta, duljine, leta... U priči o četiri elementa upisana je naša vezanost za život, za uvjete našeg postojanja i osnovu našeg bića. Naša neraskidiva veza sa svijetom, naše jedinstvo i Razlika od svijeta upisana je u ovim temeljnim počelima.

Mijenaju se, ali uvijek jesu. U njima je sve što jest, u njima izvor i sutan postojanja, nastajanje i nestajanje, u njima bitak i ništa, sučeljenost i sklad onoga što jest i onoga što nije, a u njihovom prožimanju i sučeljavanju događa se bivanje i „bit života“. Sve što jest iz njih je, po njima, s njima, u njima. Četiri elementa, četiri počela koja nas uvjetuju, jer se naše postojanje na njima temelji, o njima ovisi, u njima događa, ali ga ipak potpuno ne određuju. Misao o četiri elementa osjetilnog je, iskustvenog porijekla i kazuje o onome što je nužno za održanje samog postojanja, o onome što je nužno kako bi postojanje uopće bilo, a što može u vrijeme velikih nevolja i stradanja i samo biti dovedeno u pitanje ili postati prijeteće. Misao o četiri elementa potvrđuje da se stalno vraćamo mišljenju elementarnog, promišljanju onoga po čemu i otkuda sve jest, onoga po čemu jest ono što jest, po čemu i otkud sami jesmo. Vraćamo se osnovi i nuždi bivanja.

3.

A ovako nam bivanje bilo: najprije u mirna vremena u nebo zavili stvarnost onda pred rat u vodu potopili nade u ratu u vatri ostavili domove pa zemljom sve tvrdom...

Milan Vlajčić

Sontag, kulturna ikona

“*Sontag - život i djelo*” Bendžamina Mozera, Buybook, Sarajevo.

Suzan Sontag je imala unutrašnju moralnu amplitudu i nikada nije podlegala pritiscima, ma sa koje strane dolazili. Kada je umrla 2004, “Gardijan” je objavio nekrolog sa naslovom “Otišla je tamna dama američke intelektualne scene”. Autor članka je napomenuo da zvanična intelektualna Amerika nju nikada nije prihvatile, jer nikada nije pripadala vladajućim kulturnim krugovima. Bila je samostalni borac, žena samuraj.

Njeni dnevnički, nedavno objavljeni u Srbiji (“Kao svest upregnuta u telo”, Službeni gasnik, 2019), posthumno su objavljeni u Americi uz saglasnost njenog sina. U njima je stalno pominjala Josifa Brodskog, koji je za nju bio “katedrala”.

Čitanje knjiga je bilo veliko utočište za Suzan. U svom stanu na Menhetnu imala je biblioteku od osam hiljada primeraka. Čitala je i po jednu knjigu dnevno. Počela je da čita sa tri godine, a sa 13 je već savladala Mana, Džojsa, Eliota, Kafku, Žida i, naročito, Džeka Londona, čiji ju je “Martin Idn” podstakao da bude pisac.

“Čitanje je moja zabava, moja distrakcija, moja uteha, moje malo samoubistvo. Ako ne mogu da podnesem svet, samo se sklupčam s knjigom u ruci, i to je kao mali svemirski brod koji me odvodi od svega”.

Osamdesetih godina dala je intervju “Njujork tajmsu” gde je, na pitanje ko su joj uzori, odgovorila: Valter Benjamin i Hana Arent, od savremenih Pol Gudman i Donald Bartelme. A van američkog područja, oni koje prati sa golemlim uvažavanjem su Italo Kalvino, Danilo Kiš, Đerđ Konrad i Luisa Valensuela.

Suzan Sontag, slikana 3. novembra 1972. godine.
Foto: Jean-Régis Roustan / Roger Viollet / Profimedia

Bila je neverovatno radoznala osoba koja se hrabro nosila sa svojom bolešću (1975. prvi put joj je dijagnostikovan rak dojke). Kao teško bolesna boravila je u opkoljenom Sarajevu 1992. i ukupno je sedam puta posetila grad, "moralno pogođena što je jedan grad usred Evrope bombardovan sa raznih brda". Tamo je režirala i predstavu "Čekajući Godoa". Išla je u Hanoj 1968. na poziv vijetnamske vlade, i u "Eskvajeru" (Esquire) objavila opsežan dnevnik "Putovanje u Hanoj". U njemu je napisala je da je to zemlja velike kulture i specifičnog stila života, naslutila je šta se dešava u njenoj domovini i, nije napisala direktno, ali je poručila Amerikancima da ne ulaze tamo gde su Francuzi već bili i osramotili se. Zvanična Amerika ju je prezrela. Hteli su da je uhapse.

U jednom od svojih poslednjih intervjuja, 2003. je gostovala na radiju, u programu gde se razgovara sa čitaocima. Polovinu od ta tri sata potrošila je da se brani i objašnjava zašto je išla u Vijetnam. Govorila je da je bila protiv toga da ljudi ginu, ali ta osrednja Amerika joj ni dan danas nije oprostila. Otišla je na Kubu kad je zemlja bila pod najstrožim sankcijama i oružanim pretnjama iz SAD, da ohrađe kulturne stvaraoce koji su se borili za slobodu izražavanja. U sličnim okolnostima je posećivala Kinu i Južnu Koreju, pomogavši da neki kulturni disidenti, označeni kao narodni neprijatelji i uhapšeni, mogu da napuste zemlju.

Kad je iranski verski poglavar ajatolah Homeini u februaru 1989. saopštio da je Salman Ruždi svojim romanom "Satanski stihovi" oskrnavio *Kuran* i osećanja svih muslimanskih vernika, piscu je upućena fatva, svaki poštovalec islama dobio je zadatak da odstreli "bogohulnika" i zadovolji Alahovu pravdu. I dok su bombama bile zasut izdavači označene knjige (japanski prevodilac "stihova" je ubijen), Suzan Sontag je kao predsednik američkog PEN-centra dovela Ruždija u svoj stan i obezbedila da ubrzo njen izdavač, Straus-Farar, objavi opasnu knjigu. Kasnije je ugledni izdavač priznao da se tresao od straha, ali da mu je Sontag toliko stajala za vratom da joj se nije mogao odupreti.

Naveo sam neke tačke iz dramatičnog života Suzane Sontag, da bih predstavio sa kakvim se teškim i delikatnim zadatkom suočio američki književni istraživač Bendžamin Mozer. Njegova maestralna studija "Sontag – život i djelo" (708 str. prevod sa engleskog: Suada Kreso, izdavač: Buybook, Sarajevo) nije nikakva hagiografija (žanr – žitija svetaca), niti samo hladan, profesorski presek kroz javne i porodične arhive. Od nekih istraživača je i to dovoljno, dok ne počnu da prečutkuju tamnije strane iz života stvaralaca (a toga uvek ima, u različitim dozama). Ili da brane pisca od neodbranjivog, misleći da time čine dobro delo.

Mozer je krenuo najtežim putem. Istražio je sve što je dostupno, razgovarao sa oko 500 prijatelja spisateljice, kritičara, profesora, javnih radnika čiji

se iskazi provlače na gotovo svakoj stranici. Ponekad doznajemo surova svedočanstva od kojih nam se ledi dah. Ali portreti, likovni i književni, moraju da obuhvate i tamnije strane života (uzmi-mo za primer 65 Rembrantovih autoportreta, ili velikane novije istorije, u prodornoj i kao hirurški skalpel prodornoj paleti jednog Stefana Cvajga).

I, ono što je najvažnije, kad dotiče svako delo Suzan Sontag, a ona je pisala eseje, studije, romane, režirala filmove i pozorišne drame, Mozer uz prvu kritičku recepciju na javnoj sceni, nepričastno ali ponekad sa oštrim ličnim sudom procenjuje šta je Sontag ostavila u amanet. Za novačitanja i sudove u novom kritičkom registru.

Reč je o izdanju sa tvrdim koricama, obiljem fotografija i fotokopija raznih dokumenata, sa dodatih stotinak stranica gde su smešteni: spisak oko 500 sagovornika, bibliografija (12 stranica velikog formata), napomene (60 stranica sa delovima priče koji zvuče intrigantnije od osnovnog teksta), i sa izvrsnim indeksom, koji bitno pomaže da se snađemo u ovoj paklenoj Pandorinoj kutiji.

Foto:Promo

Posle čitanja Mozerove knjige (36 poglavljia, trajalo je bezmalo tri meseca, malo-pomalo, uz sve druge obaveze), ostaje utisak da će ovoj, olovkom prošaranoj knjizi (moja navika, tu ne štemim knjigu), morati da se vraćam. Ali uvek oprezno, jer je kabasta kao neka cigla od približno dva kilograma, velika opasnost za krevetske čitaocе (taj sam), jer ako popusti koncentracija noćnom čitaču (i to otkrivam o sebi), odoše naočare!

Rođena u Njujorku, u siromašnoj porodici poljsko-jevrejskih doseljenika, Suzan Sontag (16.1.1933 – 28.12.2004) je u šesnaestoj godini doznala da u gradu Los Andelesu, nedaleko od njene kuće, živi Nobelovac Tomas Man, autor "Čarobnog brega" u čiji sanatorijum se, metaforično, rano uselila. Otišla je u piščevu kuću i ostavila zapise, koji se pomalo razlikuju kako je rasla i sazrevala. A onda je uspela da se školuje na univerzitetima u Čikagu, Harvardu, Oksfordu i Sorboni. Uvek među najboljima.

Rano je počela da piše književne prikaze i eseje na najbiranijim mestima, i sve to sabrala u dvema najznačajnijim knjigama "Protiv interpretacije" (1966) i "Stilovi radikalne volje" (1969). Kasnije je objavila mnoge knjige, ali nijedna nije više tako bitno pomerila načine kritičkog razumevanja moderne kulture. U prvoj se našao njen prekretnički esej "Beleške o kempu", u kojem je u kritički registar uvela kulturološki pojma koji dotad nije postojao, sem kao žargonska označka za nešto drugo.

A u drugoj se nalaze eseji o Bergmanu, Godaru, Bresonu, Čaplinu, Kubriku, uvek kontroverznoj i podsticajnoj Leni Rifenštal. Ovoj, drugopomenutoj knjizi, Mozer na dvanaest stranica velikog formata posvećuje temeljnu kritičku analizu, koja uz sva priznanja ukazuje i na autoričinu povremenu eklektičnost, sklonost aforističkim prečicama, što sve zajedno čini izuzetnost koju je Sontagova nametnula američkoj kulturnoj eliti kao drski izazov. Tu nam se otkriva da Mozer nije samo priježan biograf, već i kritički duh kojem koleno ne kleca pred veličinama. Taj duh prožima knjigu u celini, neverovatan domet.

Sontag je bez zazora hrlila ka velikim izazovima epohe, odbacujući okupljanja oko novih pokreta i dogmi. Bila je protiv feminističkog pokreta kao partijske zastave, ali je branila osnovne stavove dostojanstva ženskog roda. Bila je protiv oznake žensko pismo, jer je to geto iz kog nema izlaza. U njenim ključnim decenijama, na američkim univerzitetima su harala učenja francuskih postmodernista (Fuko, Derida, Delez, Bodrijar), ali je ona u njihovom intelektualnom svaštarstvu videla kako oni veštice nalaze neologizme koji samo zamenuju postojeće pojmovne sisteme, poriču kulturno vrednovanje, vode ka "izjednačavanju svega".

Napisala je nekoliko romana koji nisu doživeli priježkivanji kritički prijem, za kojim je ipak čeznula (uprkos nadmenosti nekih stavova u knjizi "Protiv interpretacije"). Ali kad je 1992. objavila roman "Ljubavnik vulkana" (Volcano Lover), ušla je konačno na zvanične liste bestselera, o kojima je inače imala najgore mišljenje. Ali gle, kako sujeta radi: počinje da sa potcenjivajem govor o svom esejičkom opusu, insistirajući kako je zadovoljava samo označka romanopisca. Tada je njen prijatelj, istaknuti profesor na Njuirškom univerzitetu pozvao da govorim njegovim studentima, pristala je, prepun amfiteatar mладог sveta.

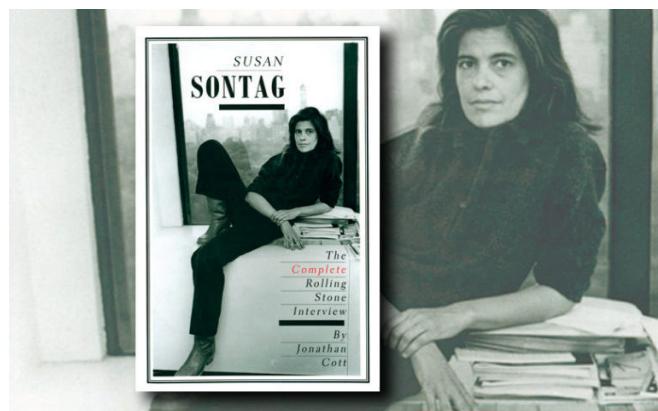
Ne shvatajući promenu u njenoj proceni sopstvenog dela, profesor je u uvodnoj reči naglašeno pohvalio ono što je Sontag ostvarila u žanru eseja. Dobivši reč, ona je žestoko krenula na profesora, proglašavajući ga neznalicom, neki svedoci kažu da je baš bilo neprijatno. Događa se to, jedan istaknuti naš kritičar (gleda nas sa neba ovog časa) imao je starinski izraz za ovaj fenomen: koli prpošno, toli pustopašno!

Pred kraj života bacala je pogled ka Nobelovom komitetu za književnost (imala je razloga, ali zaluđe je to). U jednom intervjuu zamerila je Švedanima da su uglavnom nagrađivali američke pisce doseđenike: Isak Baševic Singer, Josif Brodski, Česlav Miloš... I pošto je u jednom zvaničnom iskazu švedskog komiteta pronašla neoprezan izraz u: Švedska – preostali deo sveta, zagrmela je: otkud pravo zemlji sa desetak miliona stanovnika da sve ostalo tako oslovjava! A kako bi drukčije!

Poseban sloj ove uzbudljive knjige čini Suzanin porodični život, skrivene traume i strasti, sve ono što se krilo u duši ove, u javnim poslovima nepokorive ličnosti. Udalj se rano, dobila sina Dejvida pre svoje dvadesete, ali ubrzo otkriva da sa muškarcima nema nekog zadovoljstva. Premda je kasnije pokušavala ponovo sa nekim ovejanim muškim macanima (među njima Robert Kenedi, Voren Biti), prave strasti sa žestokim melodramskim prelimivima pronašla je među ženama. Imala je dugu vezu sa čuvenom fotografkinjom En Lajbovic, pre toga sa glumicom kubanskog porekla, neprimetnom u svetu glume, ali čuvenom po slamanju ženskih srđaca oba roda, prelepom Marijom Elenom Fornes. Sve je to isplivalo na videlo kad je njen sin pronašao jedan sanduk ispunjen tajnim dnevnicima (ima to u pomenutom srpskom izdanju knjige). Zbog ove kobne Kubanke nekoliko puta je, po sopstvenom priznanju, bila na ivici samoubistva. Privodim kraju prikaz, valja nešto ostaviti čitaocima, da im se ne otkrije baš sve unapred.

Po sopstvenoj želji Suzan Sontag je sahranjena u jednom skromno obeleženom grobu na pariskom groblju Monparnas. Mozerova knjiga je znatno više od spomenika. Ona se nastavlja na njen delo i čita se naporedo sa njim. Od jedne knjige se ne može više očekivati.

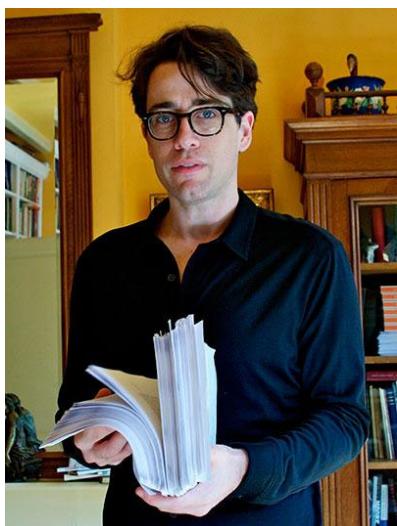
Nova. Rs 25. Jan. 2021

Milan Živanović

Ponovno rođenje Susane Sontag

U Sarajevu će se od 28. do 31. oktobra održati peti po redu Međunarodni festival književnosti Bookstan. Otvoriće ga Benjamin Moser, ovogodišnji dobitnik Pulitzerove nagrade u kategoriji biografije. Njegova knjiga „Sontag: život i djelo“ pojavice se u izdanju kuće Buybook (prevela Senada Kreso), neposredno pre početka festivala. Tim povodom smo razgovarali sa autorom.

Benjamin Moser. Photo: Wikipedia

*Samo površni ljudi ne sude prema pojavi.
Misterij svijeta je ono vidljivo, a ne nevidljivo.*

Oscar Wilde

U knjizi *SIDA i njene metafore*, objavljenoj 1988. godine, Sontag piše da se „ne strahuje toliko od patnje kao takve, već od patnje koja degradira“ i to je, bar po meni, jedna od najvećih misli o mukama, ali i o životu uopšte. U to vreme nisam znao koliko je veliko njeno praktično znanje o stradanju, pa ču tek sa knjigom *Sontag: život i djelo* to bolje razumeti.

Benjamin Moser, autor pomenute biografije, dobio je Pulitzerovu nagradu za ovu godinu i 28. oktobra stiže u Sarajevo, kako bi otvorio peti po redu Bookstan. Tim povodom smo razgovarali o knjizi, o Susan Sontag i o Sarajevu.

**Na naslovnoj strani vaše knjige nalazi se fotografija Susan Sontag. U jednom intervjuu ste rekli da je to zapravo „metafora, a ne prava žena“. Čini mi se da je to veoma važno, najpre zbog toga što imamo običaj da u svoje heroje gledamo kao u bogove. Da li mislite da je ova*

biografija „otela“ sve super-moći od Sontag i tako je učinila još moćnijom – napravila od nje realistični uzor za buduće generacije?

Moser: Nadam se da je tako, jer uprkos želji da heroji budu savršeni, Sontag je prilično realistična, po mnogo čemu slična drugim ljudima. Imala je običaj da kaže da je znala da će je naporan rad odvesti gde god poželi. Brinula je o svetu više nego drugi, bila je upornija, ali nije bila genije kao što su to na primer bili Mozart ili Michelangelo. Bila je talentovana i radila je na tome, trudila se da napravi pomak u onim oblastima do kojih joj je bilo stalo. Ta briga o stvarima je možda njena najvažnija osobina.

**U *Sontag: život i djelo* čitamo o kompleksnom putu koji je Susan Rosenblatt transformisao u Susan Sontag, ali i o ženi koja se razlikovala od jayne predstave o njoj. Kao i mnogi drugi i ona je često brinula da „ne zna šta radi“. Koliko su te nesigurnosti bile važne za njen rad?*

Moser: Nesigurnosti su dragocen dar. Inspiracija. Ohrabrenje da se uradi više, da se uloži veći trud, da se postane nešto više od onoga što se jeste. Upravo je to devojku iz srednje klase učinilo simbolom inteligencije i kosmopolitizma. Svakačko da je bilo i negativnih posledica i Sontag ih je iskusila: bila je često nesrećna, nezadovoljna sobom. Ali ne poznajem ni jednog pisca ili umetnika koji se ponekad ne osećaju tako.

**Sontag je razmišljanje učinila uzbudljivim i to je verovatno jedan od njenih najvećih darova običnom čitaocu. Vaša knjiga je nju učinila još uzbudljivijom nego što je bila pre. Napisali ste da su mnogi bili razočarani kada bi upoznali pravu Susan Sontag, budući da je realnost bila mnogo manje od mita. Zašto su ljudima potrebni heroji bez ljudskih slabosti?*

Moser: Ovo je fascinantno pitanje – ni sam to nisam razumeo sve dok knjiga nije izašla. Pojedini ljudi su strašno uvredjeni zato što sam napisao da Sontag nije bila savršena. Nisam imao namjeru da je kritikujem. Naravno da nije bila savršena, ko jeste? Ali je vrlo jasno da postoji potreba, duboka emocionalna potreba da se zaštiti „savršenstvo“ heroja. Oni kojima je to potrebno vrlo su uvredjeni kada ih neko podseti da su i velikani ranjivi, da su ljudi kao i svi drugi. Sontag se čitavog svog života borila protiv slike koju su drugi o njoj imali. Upravo je na tome izgradila svoju knjigu *O fotografiji* – pozabavila se udaljenošću između prave osobe i predstave o njoj, između objekta i metafore, umetnosti i realnosti.

**Biografija se ozbiljno bavi i traumom. Sontag je imala običaj da kaže da „neko srećnije dete nikada ne bi postalo veliki čitalac“. Mislite li da bi postala jedna od najvećih intelektualnih figura XX veka da nije bilo rana koje su je obeležile?*

Moser: Na to sam delimično odgovorio kada smo govorili o nesigurnostima. Naravno da ne bi! Da je imala normalno, srećno detinjstvo, da joj otac nije rano otišao, da je majka obraćala više pažnje na nju, sigurno bi bila zadovoljnija, manje „teška“. Ali ne bi bila Susan Sontag.

**Pisali ste i o njenoj lepoti. Vivian Gornick iz New York Timesa u kritici vaše knjige kaže da je „teško da se čovek ne zapita da li bi Sontag postala toliko velika da je bila muškarac prosečnog izgleda“. Šta mislite o tome?*

Moser: Drago mi je što me to pitate, jer često pišem o umetnicama i tome koliko je spoljašnji izgled važan ženama. I muškarcima je, ali na drugačiji način. Sve velike umetnice su puno polagale u to kako izgledaju – u kosu, odeću, šminku. Ta interesovanja su u naše vreme postala ne-poželjna, kao da briga o sebi trivijalizuje onaj „pravi“ rad. Sontag je puno pisala o tome koliko lepota ženu može da oslobodi, ali i da je zarobi. Kako njome može da manipuliše i kako može da bude manipulisanja njom. To je ista ona tenzija koja se provlači kroz sve što je pisala o umetnosti i politici, na kraju se radi o istom pitanju.

**Vaša knjiga nam pruža i važne beleške o kvir istoriji u Sjedinjenim Američkim Državama. Napisali ste da Sontag zbog svoje homoseksualnosti nije bila sposobna da do kraja bude iskrena u odnosima sa drugima. Mislite li da je i ta trauma imala veliki uticaj na njen život? I koliko je ona uopšte bila važna za LGBTQ narativ tog vremena?*

Moser: Ovo je veliko pitanje. Nema sumnje da je Sontag bila veliki uticaj na lezbejke širom sveta, najviše zbog toga što su znali da je gej, a to je bilo mnogo u svetu u kojem nije bilo vidljivih homoseksualaca. Bila je gej ikona i još uvek to jeste. Za njenu generaciju je to bila i Greta Garbo: možda javnost nije znala da je bila gej, ali lezbejke jesu.

Sontag je u isto vreme bila u ozbilnjom konfliktu zbog svoje seksualnosti. Stalno je lagala o tome, sve do kraja života. Ne bismo smeli da joj sudimo zbog toga, ali moramo da zapamtimo koliko je teško bilo biti gej u to vreme. Homofobija je mnoge nepovratno oštetila. Upravo je zbog toga revolucionaran novi gej pokret.

**Sontag je u Sarajevo prvi put stigla u aprilu 1993. godine, da bi, između ostalog, dokazala i ono u šta je celog života verovala – da za kulturu*

i umetnost vredi umreti. Mislite li da je za stanovnike opsednutog Sarajeva učinila isto što i za sebe u detinjstvu – da ima razloga da nastave dalje?

Moser: Apsolutno! Njena ljubav prema Sarajevu bila je autentična. To nije bilo isto što i ljubav prema onima koji su čitali njene kompleksne eseje o francuskom filmu i fotografiji, bilo je mnogo ličnije. Izvan Bosne su joj se podsmevali zbog toga. „Susan Sontag misli da će spasiti Sarajevo pozorišnom predstavom“, govorili su. Ali je mnogima to bilo potrebno, baš kao i hrana i voda – bilo im je potrebno da ih neko vidi kao ljudska bića. Bila im je potrebna umetnost, književnost, pozorište. Nije ih to održalo u životu, ali ih je održalo ljudima.

**I na kraju, šta mislite da bi Susan Sontag rekla o vašoj knjizi da može da je pročita? Da li bi možda dobila odgovor na jedno od svojih najvećih pitanja – „Ko sam, dođavola, ja?“*

Moser: Razmišljam o tome svakog dana. I ne znam. Uvek na sebe gledamo drugačije nego na svoje fotografije. Čak nam i sopstveni glasovi zvuče čudno kada slušamo snimke. Nadam se da bi cenila moj trud da je razumem. Nije uvek bilo lako!

XXZ Magazine

Mesto ukopanih strasti

Zlo ne treba ostaviti ukopano pod peskom, njegovo zlokobno dejstvo nestacé tek kada se iznese na svetlost dana. To omogućava odavno izglasani Zakon o Memorijalnom centru "Staro sajmište" – samo još da počne da se primenjuje

Pre tačno godinu dana, 24. februara 2020., donet je Zakon o Memorijalnom centru "Staro sajmište". On se odnosi i na fašistički koncentracioni logor "Topovske šupe" kod Autokomande. Tekst zakona je, po mom mišljenju, odličan. Ali je, nažalost, do danas ostao mrtvo slovo na papiru, i uveliko se, dakle, krši nečinjenjem. Zakon, naime, propisuje da se trideset dana od stupanja na snagu imenuje vršilac direktora Memorijalnog centra, a nakon šezdeset dana upravni odbor, čiji je sastav takođe propisan. Jasno je naznačeno koje institucije u njega delegiraju koliko članova. Oni bi zajednički trebalo da formiraju programske savete za pojedine oblasti, pa tek onda stvarno može da počne da se radi. Posla ima mnogo, gotovo nesagledivo mnogo, na tim instancama je da sagledaju probleme, pa da pređu na njihovo rešavanje.

Šta je vladu sprečilo da postupa po zakonu koji je sama predložila? Ne verujem da je pandemija mogla u tome da ih spreči, ako jeste, neka to kažu. Jer vreme leti. Sve je manje živilih svedoka, pa i njihove dece kojoj su iz prve ruke pričali šta su doživeli. Sve je teže naći odgovarajuće artefakte iz gotovo osam burnih decenija na mestu koje je nekada bila pustopolje između Beograda i Zemuna, a koje je danas centar velike metropole. Dobro je što je tu zabranjena svaka komercijalna gradnja. Valjda će se toga držati, jer sigurno je da nema pogodnjeg mesta za obeležavanje ne samo ljudske tragedije, nego i svekolikog razvoja zemlje i ljudi, znači takođe i optimizma. Pojednostavljen: Na Starom sajmištu bi trebalo da se obeleži i pobeda Dobrog nad Zlim.

Pet istorijskih faza

Širom sveta sam obišao nekoliko memorijalnih centara koji obeležavaju Holokaust. Najvažniji je svakako "Jad Vašem" u Jerusalimu, godišnje beleži oko dva miliona posetilaca, strani državnici u Izraelu tamo odaju poštu stradalnicima nacističkih i fašističkih zločina. Problemi sa kojima će upravni odbor Memorijalnog centra "Staro sajmište" morati da se nosi su golemi, samo donekle će moći da se ugleda na strana iskustva, jer treba obeležiti pet važnih faza dešavanja na tom prostoru i sudbinu zgrada na njemu, što nigde druge nije bio slučaj.

Po mom mišljenju faze su sledeće: Izgradnja ultramodernog prostora za sajmove koja je završena 1937. godine; logor za Jevreje – *Judenlager Semlin* – od jeseni 1941. do kraja aprila 1942; prihvativi logor – *Anhaltelager* – od 1942. do 1944; glavni štab radne akcije za izgradnju Novog Beograda od 1948. do 1951; rađanje moderne srpske umetnosti u paviljonima Starog sajmišta posle 1951. godine.

Prvi beogradski sajam

Pozivu Beograda da izgrade svoje paviljone na novom beogradskom sajmu otvorenom 1937. godine odazvale su se Italija, Čehoslovačka, Rumunija, Mađarska, Turska, Nemačka i Holandija. Tako je nastao kompleks tada najmodernijih arhitektonskih zamisli neimara tih zemalja. Čehoslovačka je izgradila paviljon sa kulom visokom 74 metara koja će se posle koristiti čak i za obuku padobranaca. Holandija je izvela prvi televizijski prenos na Balkanu. Italija i Nemačka su sajam iskoristili i za režimsku propagandu, ali se u tom okviru trudili da pokažu dostignuća svojih inženjera i naučnika.

Ja se dobro sećam da sam sa ocem na sajmištu posetio izložbu vazduhoplovstva, imponirala mi je pre svega Nemačka. Izlagala je i avione sa kojima će samo nekoliko godina kasnije bombardovati Beograd, pa i samo sajmište. Ne uspevam da ustanovim kada je to tačno bilo, imao sam desetak godina. Gugl nije sveznajuć, može da nam kaže samo što je neko upisao.

Judenlager Semlin

Krajem 1941. Gestapo je poluporušene, bombardovane paviljone Sajmišta pretvorio u koncentracioni logor u koji je zatvorio jevrejske žene, decu i starce iz Beograda i Banata i nazvao ga *Judenlager Semlin* – Logor za Jevreje, Zemun. Gotovo svi, oko 7000, pogubljeni su u kamionima dušegupkama. Ja sam o tome detaljno pisao u "Vremenu" br. 1184 još 2013. godine, ali nešto bih dodao ili kratko ponovio.

Kod nas se često govorи da se taj užas nalazio na tlu Nezavisne Države Hrvatske kojoj je Zemun tada pripadao, a da su stražari, njihov komandant i vozači kamiona, bili esesovci. To je istina, ali nije cela istina, jer nimalo ne opravdava vlast Milana Nedića u Srbiji čiji su žandari hapsili ili potkazivali jevrejske sugradane i predavalih okupatorskim vlastima koji ih inače ne bi lako našli. Dušegupke su prolazile ravno kroz Beograd, žrtve bi se ugušile na tlu nesrećne Srbije i zakopavale u Srbiji.

Mnogo toga još treba da se ispita o tom logoru, na videlo će izaći dosta neprijatnih činjenica. Zakon izričito naglašava da su "obrazovne i naučno istraživačke delatnosti" takođe cilj i zadatak Memorijalnog centra.

U nemačkim koncentracionim logorima deo poslova su umesto esesovske komande obavljali logoraši koje su ostali zatvorenici nazivali "prominentnima". O njima postoji obimna literatura. Tridesetak "prominentnih" zatvorenika bilo je i u logoru na Starom sajmištu. To je pričao sam komandant logora, Austrijanac Herbert Andorfer koji je posle rata pobegao u Venecuelu, vratio se pod lažnim imenom u Austriju, bio razotkriven i 1969. zbog "saučesništva u ubistvu najmanje 5500 Jevreja u koncentracionom logoru Staro sajmište" bio osuđen na dve i po godine zatvorske kazne. Umro je kao penzioner u 92. godini.

Detalje saznajemo iz knjige austrijskog istoričara Valtera Manošeka *Serbien ist Judenfrei* – "Srbija je oslobođena od Jevreja". "Upravljanje logorom vršili su sami logoraši", ispoveda se Andorfer. "Imali smo jednog muškog upravnika i jednu žensku upravnicu." Naglašava da je za "svoje pitomce" izgradio i "mali lazaret", to jest bolnicu. U njoj je radila i moja mama. Znači li da je ona bila "prominentna"? Sa "muškim upravnikom" Andorfer je voleo da igra šah. Svi su ti "prominentni" zatvorenici takođe ubijeni.

O logoru Topovske šupe kod Autokomande zna se još manje, samo da su se u njemu nalazili Jevreji i Romi koji su odande vođeni na streljanje kao odmazda za ubijene ili ranjene Nemce, po stotinu za ubijenog, po pedeset za ranjenog.

Ja možda i nisam pogodna ličnost da o tome govorim, jer je u vožnji sa Starog sajmišta kroz Beograd ubijena moja majka, a iz Topovskih šupa u smrt odveden moj otac. Neophodno je da se tom temom pozabave istoričari koje bi angažovao Memorijalni centar "Staro sajmište", da se prikupi materijal za muzej.

Prihvatan logor

Esesovski general Harald Turner ponosno je mogao da javi svojim pretpostavljenima: "Srbija je jedina zemlja u kojoj su jevrejsko i cigansko pitanje potpuno rešeni." Međutim, praktični esesovci ispražnjeni logor Staro sajmište nisu mogli da ostave neiskorišćenim.

U Beogradu je postojao koncentracioni logor koji pamtimo kao Banjica, zvanično se zvao Logor Dedinje. Kroz njega je prošlo oko 30.000 zatočenika, konkretno je poznato 23.637 imena. Godine 1969. osnovan je muzej o tom logoru, on je proučen i proučava se, zakon o Memorijalnom centru "Staro sajmište" zbog toga ga opravdano ne pominje posebno. Ovde podsećam na logor Banjica, jer se smatralo da u njemu više nema mesta za nove zatvorenike, pa su iskorisceni paviljoni Starog sajmišta. Jevrejski logor je ukinut, osnovan je Prihvatan logor. U njemu su kao u nekom distributivnim centru sakupljeni politički zatvorenici koji će biti transportovani u velike koncentracione logore u Nemačkoj i Poljskoj ili u Jasenovac, pre svega borci narodnooslobodilačkog pokreta ili osumnjičeni da rade za njega, simpatizeri ili protivnici nacizma i Nedićevog režima.

Istoričar profesor Milan Koljanin savesno je ispitao istorijat tog logora i objavio imena njegovih komandanata, esesovskih ofi cira, ustanovio da su kroz njega prošle 31.972 osobe, pretežno Srbi, ali i drugih nacionalnosti, umrlo ih je 10.363. Iako se Memorijalni centar naravno može osloniti na Koljaninov rad, mogućnostima novih istraživanja nikad kraja. Memorijalni centri logora u koje su transportovani ljudi odavde, pre svega Aušvic i Mauthauzen, a isto tako i nemački dokumentacioni centar za logore u mestu Arolzen, mogu se zamoliti za saradnju, tamo verovatno znaju koje su osobe stigle iz privatnog logora – *Anhaltelagera* – u Beogradu kakva je bila njihova sudsibina u novim logorima, da li su tamo ubijeni, umrli ili oslobođeni itd. Trebalo bi pokušati da se nađu porodice bivših komandanata i drugih esesovaca koji su službovali na Starom sajmištu, potomci zločinaca su ponekad voljni da stave na raspolaganje fotografije, zabeleške i dnevničke, saopšte da li su posle rata osuđivani ili da prepričaju šta su oni govorili o svojim ratnim pustolovinama. Takođe i potomke zatvorenika treba zamoliti za saradnju. Radu na pribavljanju još neistraženih podataka i traganju za mogućim artefaktima zaista nikad kraja, to je pravi detektivski posao.

Smeštaj za brigadire

Da li je uopšte posao Memorijalnog centra "Staro sajmište" da se bavi kratkim periodom od 1947. do 1951. godine kada su u paviljonima, koji su ostali čitavi ili se na brzinu mogli prilagoditi novim potrebama, smešteni brigadiri koji su do-

brovoljno pripremili teren i počeli da grade Novi Beograd? Centar, naravno, ne treba da se bavi pitanjem smisla ili besmisla velikih radnih akcija posle rata. To je posebna tema, možda velika tema, ali nije joj ovde mesto. Međutim, ja mislim da sve što su “doživeli” i “videli” zidovi koji su nekada bili logor, mora da se ispita i pomene.

Da li je bio nedostatak pjeteta što su se na mesto stravičnih zločina odmah uselili veseli, mladi graditelji, tu pevali, igrali kolo? I to može da bude predmet ispitivanja. Ako je to bio greh, ja sam takođe grešnik. Iako sam znao da je tamo moja četrdesetogodišnja majka patila i da je odande odvedena u smrt, i ja sam išao tamo ne da tugujem, već sam posećivao prijatelje koji su se nastanili u paviljonima. Bili smo srova generacija, gledali smo u budućnost, možda podsvesno hteli da potisnemo, da zaboravimo užase. Zar to nije tema za Memorijalni centar?

Roman *Peščana hronika* na nadrealistički, pomalo i naučno-fantastični način opisuje početak izgradnje Novog Beograda, kako je cela jedna brigada prosto nestala bez traga i glasa, kako se posle u izgrađenom delu grada događaju neshvatljivi užasi kao da nad njim leži kletva. Pred sam kraj čitalac saznaće da su esesovci pre svog bekstva ovde ukopali jedan od dva kamiona dušegupke. Pošto ga pronađu i iskopaju kletva nestaje. To je pouka: zlo ne treba ostaviti ukopano pod peskom, njegovo zlokobna dejstvo nestaće tek kada se iznese na svetlost dana. Možda je nekakva poruka što je autor te, za mene, važne knjige Pavle Zelić, onaj isti Pavle Zelić koji nam u ime Instituta za lekove i medicinska sredstva govori o vakcima za novu pošast, virus kovid 19, na rukovodećem mestu učestvuje u njihovom naučnom proveravanju i izdavanju dozvole za upotrebu. Posle pandemije nacifasizma, danas pandemija virusa SARS-Cov-2.

Umetnička kolonija

Rađanje savremene srpske umetnosti na mestu najopakijih zločina i te kako ima simboličkog smisla, smatram da je neophodno polazeći od strahota krenuti u budućnost, na mestu smrti prisustvovati rađanju lepote.

Pošto su se omladinske radne brigade povukle, paviljoni su podeljeni umetnicima kao stanovi i ateljei. Priča se da je tu ideju imao i sproveo Moša Pijade, revolucionar i slikar, ne znam da li je istina, valja ispitati. Imamo zapise pojedinih, tada novih stanara Starog sajmišta, ali nigde nisam našao spisak svih umetnika koji su imali sreću da dobiju prostor za rad i za stanovanje. Prepostavljam da se mogu naći rešenja o dodeli prostorija 1948. Godine. Ko je bio nadležan? Po kom kriterijumu su izabrani novi stanovnici Starog sajmišta? Da li su bili svesni gde su ih smestili? Da li im je to smetalo? Po mom saznanju nije. Valja zamoliti potomke, porodice da prenesu priče koje su im kazivali stanovnici paviljona, sakupiti fotografije, eventualno po jedno delo svakog umetnika nastalog na Starom sajmištu za posebnu tematsku izložbu u okviru Memorijalnog centra. Rad uglavnom mlađih umetnika krenuo je sa velikim entuzijazmom u vreme oslobođanja od estetike socijalističkog realizma. Srpska umetnost se otresla staljinističkim glupostima, borba za slobodnu umetnost odnela je pobedu.

Književnik i reditelj Pavle Ugrinov (1926–2007, pravo ime mu je Vasilije Popović) u svojoj knjizi *Tople pedesete* kaže da su to bile “srećne pedesete”. Dobrica Ćosić je govorio da Staro sajmište oslikava tri realnosti, “trgovački paviljoni – strast za novcem; mučilište i gubilište – strast za uništavanjem Srba i Jevreja; i strast za stvaranjem likovnih oblika, dakle korisnost, zločinaštvo, umetnost... a to nisu arheološki slojevi ili epohe, to se zbilo u životu jedne, naše generacije”. Ćosić pojednostavljuje kad naglašava stvaranje likovnih oblika, jer su se u paviljonima pisale i knjige, a izvedena je pozorišna predstava koja obeležava preokret umetničkog života u Srbiji, pa rekao bih u celoj Jugoslaviji.

Beogradsko dramsko pozorište je 1953. Pripremalo dramu *Čekajući Godoa* Semjulea Beketa. Probe su uveliko bile u toku kad je umetničko veće donelo odluku da se taj komad ne može izvoditi iz političkih razloga. Mali ansambl ostao je u vezi sa rediteljem Ugrinovim i na kraju je izvedena u ateljeu Miće Popovića na Starom sajmištu pred oko 70 gledalaca. Uspeh je bio ogroman, toliko se o njemu pričalo u Beogradu, da su tvorci predstave odlučili da je izvedu u maloj sali u prizemlju lista “Borba” u koju je stalo samo 212 stolica. Sve karte za prvu predstavu rasprodane su za dva sata. Nije postojalo nikakvo “umetničko veće” da zabrani predstavu, a vlast nije više direktno zabranjivala umetnost. Tako je i preokret pozorišnog života – rađanje Ateljea 212, stvaranje Bitefa, ulazak Beograda u centar svetskog teatra – započeo na Starom sajmištu.

Šta se čeka

Na obali Save je 1995. podignut spomenik visok 22 metara, apstraktna kompozicija Miodraga Živkovića koja je pre toga dobila drugu nagradu na konkursu za Spomen park u Jajincima, znači da konkretno nema nikakve veze sa Starim sajmištem. Svejedno se na dan Holokausta 27. januara ovde polažu venci za ubijene na Starom sajmištu. Naravno da ga treba zadržati (ja sam protiv rušenja spomenika bez obzira kome su namenjeni), a svakako treba da dođe pod ingerenciju Memorijalnog centra.

Između paviljona su postojale dve spomen-ploče, ne znam da li su čitave, jer se rado krade sve što je od bronze, i kod Topovskih šupa postoji spomen-ploča koja je nekoliko puta postavljena, jer je prethodna ukradena. Sve te ploče, bez obzira na, po mom mišljenju neadekvatne tekstove, trebalo bi zadržati ili obnoviti.

Realizacija propisa koje definiše Zakon o Memorijalnom centru "Staro sajmište" kasni godinu dana. Zapravo, sve što obuhvata kasni već 76 godina. Možda više ne treba kasniti. Vreme je da se počne.

Odmah bi trebalo raspisati konkurs za vršioca dužnosti direktora. Po mom mišljenju uopšte nije bitno da li je to neki iskusni istoričar umetnosti ili muzeolog, to ne treba da bude uslov, on – ili ona – trebalo bi da bude dobar organizator, da zna strane jezike, da po mogućnosti već ima komunikaciju sa svim stranama sveta. Dugogodišnji nemački kancelar Helmut Kol, po struci istoričar, govorio je za sebe da je "generalista", da o svemu zna jedva ponešto, ali da ume da postavi prave stručnjake na važna mesta, a to će u vezi Memorijalnog centra "Staro sajmište" biti programski saveti za pojedine oblasti koje će vršilac dužnosti direktora izabrati i postaviti zajedno sa upravnim odborom. Zašto da se s tim ne počne što pre, odmah? Uprkos neobičnoj situaciji svi dogовори se lako mogu obaviti, oni zahtevaju određeno vreme, dok se ne završe, sigurno će proći i pandemija.

Problema sa finansiranjem novog Memorijalnog centra svakako neće biti. U prvo vreme plaćaće se samo vršilac direktora i njegova kancelarija. Zašto ne bi bila na samom Starom sajmištu umesto teretane ili kafane koji svakako moraju da se ise, ako još nisu? Kad bude projekata sigurno će ih moralno i materijalno podržati iz Amerike, Nemačke, Austrije, Izraela, biće i domaćih donatora i brojnih volontera. Valja samo na vreme uspostaviti prave veze, uvek nanovo analizirati iskustva memorijalnih centara širom sveta, iako, kao što rekoh, zadaci koji će morati da se rešavaju u Beogradu nigde ne postoje.

Zar za Beograd i za kulturu Srbije i njeno mesto u svetu to nije važnije od raznih gondola, jarbola ili još jednog velikog fudbalskog stadiona?

Vreme br.1573, 15.2.2021.

Jadranka Milenković

Razgovor u pismima

Prepisa između Tomasa Mana i Karla Kerenjija

Prepiska između Tomasa Mana i Karla Kerenjija objavljena pod naslovom „Razgovor u pismima“ samo je jedna od sačuvanih i objavljenih korespondencija velikog nemačkog pisca. Veoma značajne, i daleko poznatije su prepiske koje je Tomas Man vodio sa Hermanom Heseom i Teodorom Adornom, obe prevedene i na naš jezik. Pored dokumentarnog značaja i uvida u biografije velikana pisane reči, ove prepiske značajne su i po tome što svedoče o nastajanju i uobičavanju određenih ideja, koje na specifičan način obeležavaju delo jednog od najvećih pisaca dvadesetog veka.

Prepiska sa mađarskim klasičnim filologom, istoričarom religije i mitologom Karlom Kerenijjem unekoliko se razlikuje od ostalih. Njen sadržaj nudi obilje materijala vezanog za nastanak obimnog dela „Josif i njegova braća“, koji može biti značajan pre svega proučavaocima dela Tomasa Mana i zaljubljenicima čija čitalačka strast ide jedan korak dalje od uobičajene posvećenosti štivu ili autoru. Takođe, ona je svedočanstvo o jednom veoma specifičnom, nestabilnom istorijskom dobu: vremenu buđenja fašizma. Prepiska je započeta 1934. godine i vođena je sve vreme tokom stupanja nacional-socijalističkog poretku na istorijsku scenu, kao i tokom odvijanja najvećeg ratnog sukoba u istoriji čovečanstva (onoliko koliko je bilo moguće održavati je u vreme rata). Neposredno nakon rata, na Kerenijev predlog, taj deo prepiske je objavljen. Ipak, tu se prepiska dvojice humanista nije završila; nastavljena je i tokom godina u kojima čovečanstvo nastoji da nakon rata povrati mogućnost civilizovanog i humanog življenja u svetu. U tom smislu, prepiska je veoma interesantna kao potresni dokument iz pera ljudi od duha, u čije se živote rat suočao i doneo ne samo nove i neželjene teme njihovom stvaralačkom radu, već i neophodnost promišljanja mogućih puteva kojima bi se nakon rata ljudska civilizacija mogla ili morala preusmeravati. Nažalost, to je tek kraće vreme zaukljalo pažnju kulturne javnosti, a zatim ova knjiga i slična svedočanstva ustupaju mesto nekim drugim, aktuelnijim razmatranjima.

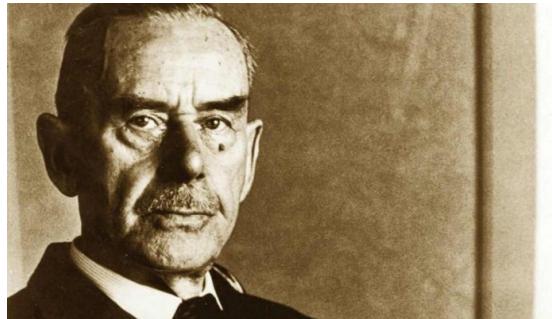
Ipak, imamo razloga da nakon ponovnog iščitavanja prepiske, poverujemo u neslućenu aktuelnost iznetih stavova (makar oni bili izneti tek u vidu veoma opreznih nacrta ideja, a ne gotovih recepata i zaključaka), i da još jednom razmotrimo ideje koje su vrsni poznavaoci kulture i ljudske prirode izneli u svojim privatnim, nama, srećom,

dostupnim pismima. Jedna od tih ideja je koncept „novog humanizma“, koji ova dva autora, veliki humanisti i neumorni borci, u svojim pismima oprezno skiciraju.

Sama reč „humanizam“ može biti veoma široko shvaćena. Kao ideja, ona je jedna vrsta filozofskog stava koji u centar stavlja čoveka, njegovu vrednost, nastojanja, delatnosti i mogućnost da se život ljudske zajednice poboljša upotreborazumu, a samim tim i obrazovanja. Iako je termin skovan početkom XIX veka od strane nemačkog teologa i reformatora obrazovanja Fridriha Nitamera, koji je nastojao da u obrazovni sistem uvede humanističke vrednosti antičke Grčke i Rima, iz prepiske Man-Kerenji saznajemo da je pojam potekao iz stare Grčke, sačuvan u jednoj od Aristipovih sačuvanih izreka (grčki oblik ovog pojma je – *anthropismos*). Današnja upotreba termina „humanizam“, osim za označavanje istorijskog razdoblja koji svoj procvat doživljava u 15. veku i nadalje, uglavnom se vezuje za ljudske delatnosti u vezi sa dostignućima nauke, dok se religijski pogled na svet isključuje iz takvog filozofskog i životnog svetonazora, kao reakcionaran i neuklopiv sa naučnim otkrićima.

U čemu se sastoji koncept „novog humanizma“ o kome govore jedan umetnik i jedan naučnik u svojoj prepisci? Man i Kerenji započinju prepisku 1934. godine, u vreme kada je prva knjiga velikog romana „Josif i njegova braća“ već bila objavljena, i Kereniju je bilo poznato to delo. Ono što ga kao istoričara religije i klasičnog filologa povodom tога naročito raduje, jeste „povratak evropskog duha najvišim, mitskim realnostima“, o čemu, po njegovom najdubljem uverenju, svedoči upravo Manov roman. Na više mesta u prepisci on govori o „zahvatanju duševnih realnosti u mitološkim tvorevinama“, jer mitološko se odnosi na „tipsko, opšte i opštelijudsko“, što je u vekovima koji prethode, nakon opadanja interesovanja za mitologiju, uspela da sačuva samo ona grana ljudskog stvaralaštva najbliža izvoru iz kojeg se crpi mitološka građa, a to je umetnost. Umetničko stvaralaštvo je, po njegovom shvatanju, važan dokaz o neophodnosti povratka mitološkim sadržajima, kao i o postojanju dublje duševne realnosti kojoj je mitologija (odnosno religija) potrebna da bi o svetu mogla da se stvori celovita slika. Ono je „svedočanstvo velikih pesnika, pisaca, poznavalaca duše, koji u tim stvarima idu ispred svoga vremena“. „Novi humanizam“ koji bi morao nastupiti kao jedino sredstvo isceljuće za ljudsku civilizaciju, morao bi na neki način da se nanovo ujedini sa mitološko-religijskim sferama, stopi se sa njima ili ih pridruži sebi, kao nešto neodvojivo od čovekovog duha. Pritom se uopšte ne misli na to da se socijalna uloga hrišćanske religije ojača, učvrsti uloga crkve u društvu ili uspori napredak nauke u korist bilo kakve (stare ili nove) dogme. Oni se, zapravo, ograničavaju na razmatranja važ-

nosti religijsko-mitskog načina doživljavanja sveta, smatrajući to nečim što je kroz istoriju dokazalo svoju presudnu važnost za čoveka i što može naći novu primenu u osmišljavanju humanijeg življenja. Humanizam kao stavljanje čoveka u centar uz upotrebu nauke i savremenog obrazovanja, kao pokret koji je odbacio religijsko-mitsko, očigledno nije uspeo da odgovori na sva čovekova pitanja, kao što ni religijsko-mitsko, bez humanizma kao svoje najdublje osnove, nije služilo ničem drugom do uređenju socijalnih sfera ljudskog života i vladavini malobrojnih uz pomoć manipulisanja idejama i strogo sprovođenja religijskih rituala. Autori u prepisci naglašavaju u određenoj meri kako i fašizam smatraju posledicom jednog takvog „povratak zemlji“ uz zlo-upotrebu mitoloških simbola, bez humanizma, kao kulminaciju svih ostalih perioda ljudske istorije koje obeležava dogmatizam, stagnacija, progoni, zabrana slobodnog mišljenja i istraživanja, inkvizicija itd.

Tomas Man

Upravo zbog toga što se mitološko odnosi na „tipsko, opšte i opštelijudsko“ (rečima Tomasa Mana), i u umetnosti početka dvadesetog veka se postepeno napušta interesovanje koje je bilo dominantno u prethodnom periodu, orijentisano na građansko i individualno, ali lišeno mitološkog i tipskog. Mitološko se, kako kaže Kerenji, odnosi na „dublje duševne realnosti“, a samim tim mitološki simboli pobuđuju uspavane centre u duhu. Određene duhovne potrebe ne mogu biti zadovoljene na drugi način, već samo sadržajima koji se uslovno mogu podvesti pod religijsko-mitološke. Upravo tu leži i opasnost, jer se upotrebo mitoloških simbola veoma lako ostvaruje manipulacija masama. To je najverovatniji razlog za opreznost kojom se Man na početku prepiske ograđuje od preteranog oduševljavanja zbog nove atmosfere koja je osetna u evropskim intelektualnim, umetničkim i naročito političkim krugovima.

„A što se tiče ‘povratak evropskog duha najvišim, mitskim realnostima’, o kojem tako upečatljivo govorite, smatram da je to odista jedna u duhovnoistorijskom pogledu krupna i dobra stvar, a ja smem da se hvalim da sam sa mojim delima donekle imao udela u tome. Ali se uzdam u Vaše razumevanje ako kažem da je sa ‘iracionalnom’

modom često povezano i jedno žrtvovanje i neodgovorno odbacivanje tekovina i principa koji ne čine samo Evropljanina Evropljaninom, nego i čoveka čovekom. Reč je tu o jednom ‘povratku prirodi’ koji je u ljudskom pogledu daleko kompleksnije vrste od onog koji je pripremio Francusku revoluciju... No, dosta o tome! Vi već razumete šta hoću da kažem. Ja sam čovek ravnoteže. Ja se instiktivno naginjem na levu stranu kad zapreti opasnost da se čamac nagne na desnu i prevrne – i obrnuto.“

Karl Kerenji je protivnik odvajanja humanizma od religijsko-mitoloških sfera. „Jer, teorija religije je jedna humana i humanistička stvar. Ona je to, doduše, mnogo više nego što je to bila humanistička ‘mitologija’.“ Autori čiji je Kerenji nastavljač izvrgavaju ruglu pristup proučavalaca religije koji nastoje da razumeju nastanak i važnost religija samo iz perspektive njihovog istorijskog nastajanja. I ne samo to – on zastupa tezu da je potreba za mitom neodvojiva od integralnih osobina koje čine humanitet, dakle – suštinu ljudske prirode. No, to je sistematski i silom gušeno upravo u periodima koji pretenduju da se nazivaju humanističkim razdobljima. U postpaganskoj Evropi, smatra on, nije dosegnut primarni način na koji je mit činio nerazdvojni deo ljudskog života i života zajednice. Mitologija je, po njegovom shvatanju, način za uspostavljanje odnosa sa „organским stvarnostima sveta koje se dalje ne daju analizirati“, tako je povratak evropskog duha toj sferi „povratak u biti slikovitoj površini sveta sa svim njegovim bezbrojnim, prirodnim i smislenim, konačno i božanskim obličjima“. Kada govori o humanističkoj mitologiji koja je izgubila vezu sa suštinom uloga mitološko-religijskih sfera u čovekovom životu, on se ograničava na ono što naziva „rastakanje mita u jezik i sagu“, što pripisuje jednoj od naučnih struja koja mitologiju sagledava isključujući najvažnije iz nje. Naime, mitologija se, čak i iz tog humanističkog i naučnog ugla, sagledava kao skup priča, uz eventualno konstatovanje za istoriju značajnih sadržaja. Ne spori se ni sociološka dimenzija religijsko-mitoloških sadržaja, ali se isključuje duhovni sadržaj, čime je osnovni smisao mita, to jest religije, zapravo potpuno zanemaren. Filozofija religije je oduvek tragala za odgovorima na ta pitanja, pristupajući im na više različitih načina, analitičarski ili istoriografski, no, vrlo je teško odgovoriti čak i na ono – gde prestaje mit a počinje religija, gde prestaje religija a nastupa metafizička i moralna mudrost (ako je uopšte moguće povući te granice; zato u ovoj raspravi ostavljamo izraz mitološko-religijsko, da bi se time obuhvatila čitava ta sfera transcendencije neophodne ljudskom duhu). Jedan od autora koji je, kao filozof religije, ostavio značajna dela o ovoj oblasti je i Lešek Kolakovski. U delu „Religija“ on nabraja

nekoliko zabluda prilikom pokušaja da se definiše religijska sfera:

„...dopuštene su različite definicije, međutim, zabranjene su one koje podrazumevaju da religija nije ‘ništa drugo do’ sredstvo svetovnih – društvenih ili psiholoških – potreba (tj. da se njen smisao može svesti na njenu funkciju u društvenoj integraciji); one su iskustveni stavovi (verujem lažni) i ne smeju se prihvati unapred kao delovi definicije. (...)

Istraživanje pretenzija religioznih verovanja na istinu sačinjava samo mali deo opštег ispitivanja njihove saznajne funkcije. Logički je savršeno dosledno tvrditi da u ovim verovanjima nema ni trunke istine, a da je značajna i doista glavna uloga religije da zadovolji saznajne potrebe. Rana antropološka istraživanja bila su obimno sprovedena pod takvim pretpostavkama. Za religiozne mitove se mislilo da oni, pre svega, pružaju neku vrstu znanja, bilo time što objašnjavaju neshvatljive prirodne pojave, i tako proizvoljnim fantazijama dopunjavaju oskudnu riznicu racionalnog znanja divljaka, ili time što mu daju iskrivljeno obaveštenje o plemenskoj istoriji. Ova interpretacija mitova kao pseudonauke primitivnih naroda, kao pogrešnog objašnjavanja prirode, obično se povezuje sa analognom interpretacijom magije kao pseudotehnike – napora da se oskudne praktične veštine nadopune imaginarnom tehnologijom. Ovaj pristup, koji seže do drevnih vremena, bio je popularan među antireligijskim filozofima prosvetiteljstva i dobrim delom je preživeo kao pozadina antropoloških istraživanja, uključujući i Frejzerov rad, kroz ceo devetnaesti vek. Suparnička interpretacija, koja seže do epikurejaca, naglašava pre emocionalnu nego saznajnu funkciju mitova: prepostavlja se da nam objašnjavalački okvir za istoriju religija daju strah od smrti i patnje, želja za očuvanjem blagotvornog poretku u haosu sveta. Intelektualistički pristup je u dvadesetom veku u velikoj meri napušten u korist različitih teorija (Dirkem, Malinovskim) koje su insistirale pre na društvenoj nego na saznajnoj vrednosti mitova, na njihovoj ulozi u integrisanju društva, u organizovanju i kontrolisanju kolektivnih osećanja, u potpomaganju porodične strukture i u drugim artikulacijama društvenog života. Međutim, poslednje decenije svedoče o povratku intelektualističkog pristupa u sasvim novom ruhu, uglavnom kao rezultat rada Levi-Strosa i njegovih sledbenika. Još jednom se pokazalo da je, prema ovoj teoriji, najplodnija interpretacija mitova ona pomoću njihove saznajne funkcije, duduše, ne u smislu prosvetiteljstva. Napor nove škole sastojao se u raščlanjivanju mitološke građe i u njenom preuređivanju u nov smisleni poredak, usled čega se razotkriva skrivena struktura koju vernici ne opažaju svesno, ali koja im, u stvari, pruža intelektualna oruđa koja oni upotrebljavaju u klasiifikovanju i objašnjavanju kako prirodnih tako i

društvenih odnosa. (...) Svi oni podrazumevaju ako već ne prepostavljaju eksplicitno da se jezik mitova može prevesti na 'normalan' jezik, što znači, na jezik koji je razumljiv unutar semantičkih pravila koja upotrebljava sam istraživač. (...)

Ipak, iz ovog zdravorazumskog uopštavanja ne možemo zaključiti da ono što se može otkriti iza religioznih verovanja – njihova neosporna korisnost u različitim 'svetovnim' oblastima života – sačinjava njihovo izvorno značenje. Takvo tvrđenje je proizvoljno i neiskustveno."

Korespondenti u prepisci naglašavaju da je istorija religije humanistička nauka, jer nema ničeg humanijeg od povezivanja prastarog sa najnovijim (na „miroljubivo-hermetični način“, kako u umetnosti tako i u nauci). Kerenji tako sopstvena istraživanja, poređ objavljanja u prestižnim svetskim naučnim časopisima toga vremena, deli sa grupom mladih ljudi koji pokreću časopis „Apolon“ u Mađarskoj, sa ciljem da „unaprede humanistički duh, služeći klasičnoj starini“. U jednom pismu iz 1936, Tomas Man se odvažuje da uz izvesnu sekularizaciju religijskog pojma (kao odgovor na Kerenijevu etimološku objašnjenja reči „religio“) definiše svoj odnos prema čitavoj mitološko-religijskoj oblasti, nezaobilaznoj za „novi humanizam“.

„Religija kao suprotnost nemarnosti i zanemarivanju, kao posvećivanje pažnje, kao savesnost, smotreno držanje, štaviše, kao metos i konačno kao brižno-smotrena osećajnost u odnosu na kretanja svetskog duha – šta bih više mogao da poželim? Odjednom sam legitimisan da se nazovem religijskim čovekom – jedno samo-prosudjivanje sebe na koje se inače, upravo iz opreznosti, ne bih usudio.“

Postavlja se pitanje ne samo kako bi „novi humanizam“ koji korespondenti-humanisti svojom prepiskom ocrtavaju trebalo da izgleda, nego i koji bili njegovi najavljuvачi i nosioci. Činjenica je da se i jedan i drugi, pišući i držeći predavanja na univerzitetima i u svetskim metropolama, neprekidno nalaze okruženi kolegama, najumnijim glavama svoga vremena, priznatim naučnicima i umetnicima. Kerenji ipak u prepisci naglašava malobrojnost onih intelektualaca „koji danas još imaju ili ponovo imaju smisla za učenost, koja predstavlja jednu posebno finu i respektabilnu religioznost.“ Njegovo pismo se direktno nadezuje na Manovo u kome Man govori o religioznosti kao o „brižno-smotrenoj osećajnosti u odnosu na kretanja svetskog duha“, tako da je i njegov govor o religioznosti učenih ljudi u tom duhu. On podrazumeva zainteresovanost i delanje

obrazovanog čoveka, intelektualca u pravom smislu te reči, a ne samo eksperta u nekoj naučnoj disciplini. Intelektualizam podrazumeva, između ostalog, i suprotstavljanje svakom mogućem obliku dogmatizma, svakoj apsolutističkoj vlasti ili kvazinačnoj dogmatici, podrazumeva stalno preispitivanje i inovaciju. Zbog tih osobina su i Tomas Man i Karl Kerenji morali da napuste matične ustanove i gradove u kojima su živeli i radili, čak i države. I u oblastima duha, takođe, često su nailazili na nerazumevanje među kolegama, rešenim da se drže starih, oprobanih, institucionalno ustanovljenih metoda i „istina“. Jedno od njihovih traganja usmereno je na okruženje koje će biti u stanju da počne da naslućuje „šta je nepatvoreni, nepolitički, izvorni, svečani mit, duboki i čisti mit, koji je filozofija i muzika istovremeno“.

Jedna od tekovina u psihološkim istraživanjima počevši od kraja XIX veka, od Frojdovih istraživanja snova i začetaka psihoanalitičarske prakse, jeste i korišćenje obrazaca iz mitoloških priča za objašnjavanje načina na koji funkcioniše ljudska psiha, čovekovo nesvesno. Novija približavanja mitologije i psihologije (što je Man smatrao najvažnijim procesom za oduzimanje mita fašizmu i dalji razvoj obe grane) omogućavaju nešto preciznija definisanja značaja mitologije za današnjeg čoveka, jednakog kao i u davnoj prošlosti.

„Odavno sam strastveni poklonik te kombinacije: jer odista je psihologija sredstvo da se mit otme iz ruku fašističkih mračnjaka i da se 'pre-funkcioniše' u humano. Taj spreg naprosto reprezentuje svet budućnosti, jednu čovečnost koja je blagoslovena od duha koji je gore i 'iz dubine koja je dole'.“

Znameniti naučnik i pisac Džozef Kembel, poznat po svojim radovima na području mitologije i komparativne religije, u popularnoj knjizi „Heroj sa hiljadu lica“ definiše na samom početku mit i značaj mitoloških sfera:

„Ne bi bilo preterivanje ako bismo rekli da je mit onaj tajni prolaz kroz koji neiscrpne energije kosmosa nadiru u kulturnu manifestaciju čoveka. Religije, filozofije, umetnosti, socijalne forme primitivnog i istorijskog čoveka, najvažnija otkrića u nauci i tehnologiji, sami čovekovi snovi što obremenjuju spavanje, sve to poput mehurića izranja iz dubine magičnog kruga mitova. (...) Oni su spontani proizvod psihe i svaki od njih nosi u sebi neokrnjenu klicu siline svog izvora.“

Sukob mitološko-religijskog i humanističko-naučnog može podsetiti i na one večite rasprave između Setembrinija (humaniste) i Nafte (jezuita), koje su tako vešto izvedene u „Carobnom bregu“ Tomasa Mana, čime se on, po rečima Karla Kerenjija već tim delom deklarisao kao jedan od prvih umetnika na tragu povratka evropskog duha najvišim, mitološkim vrednostima. Ali, one imaju i istorijsku pozadinu; ta se dva principa, mitološki i

humanistički, nikako ne ujedinjuju kroz istoriju, nego se stalno bore. Primera radi, mogli bismo mitološko-religijski princip, radi povezivanja sa lakšim istorijskim identifikovanjem, nazvati „egipatskim principom“, dok je onaj humanistički prvi put prepoznat u dostignućima antičkih Grka, pa može poneti naziv „antički“. Prvobitni „egipatski princip“, onaj gde su božanske realnosti u središtu, gde su zemaljski život i čovek umanjeni u odnosu na transcendentnu stvarnost, gde je smrt ono čemu se teži i što pobediće, u istorijskom sledu smeniće „antički princip“: čovek dolazi u središte, bogovi su i dalje tu, ali malo odgurnuti, potisnuti; nauka i filozofija kreću u ekspanzivan razvoj; humanizam određene vrste stupa na svoju istorijsku scenu i kroz razvoj umetnosti. Zatim opet pobediće „egipatski princip“, u srednjem veku. Hrišćanstvo je zapravo došlo sa Istoka, i obojeno je mnogim tonovima religije koje su mu prethodile. Telo je zlo, smrt je ono što će nas uzneti tamo gde zapravo pripadamo. Sav bol, sva nedaća, potiče od toga što smo odvojeni od Apsolutnog Bića. Bog je iznad svega, možda svetao, a možda i mračan (filozofija toga doba ulaže ogroman napor da sredstvima tadašnje nauke dokaže opravdanost verovanja i istinitost svih navoda koje propisuje crkvena dogma). Prezasićenost dogmom, nezaustavljinost nauke, revolucionarna potreba za oslobođenjem od prevlasti crkve i dotadašnjih izrabljivačkih društvenih struktura rezultira slomom institucija izgrađenih na ovom principu. Ponovo nastupa humanistička epoha, renesansa, oslobađanje. Nauka cveta, otkriva se antički princip po drugi put, i čovek je u uzletu kakav se ne pamti.

Prepiska otvara pitanje da li je fašizam jedna vrsta pobeđe egipatskog principa, ili pak prenaglašenog stavljanja čoveka u središte, razvoja nauke, nenalaženja odgovora na osnovna pitanja čoveka. Man, pored ostalog, tu pošast smatra posledicom zloupotrebe nečeg što je blisko mitsko-religioznom, ali bez humanizma. Prenaglašavanje nacionalnog principa predstavlja vraćanje u prošlost, u mitsko, ka zemlji, ka korenima i tradiciji, ka dubljim ali i nižim ljudskim instinktima. Ljudski život automatski postaje bezvredan u odnosu na Ideju, ovaj put nacionalnu ideju, koja je očigledno proglašena novim božanstvom (i imala kao vođu svog faraona-boga). Humanizam ne gaji u sebi tako mračne impulse, ali su oni toliko duboko u ljudskoj prirodi da je osnovni nedostatak, osnovna greška humanizma pre pojave fašizma verovatno to što je idealizovao znanje i obrazovanje, a zanemarao „mitske realnosti“, one koje mnogo govore o ljudskoj prirodi. Ili još preciznije, oduzeo ljudima veru u transcendenciju, koja se potom izopačila u veru u nacionalno. Čovek gaji potrebu da veruje da je izabrano biće. (To je jedna od osnovnih ideja velikog romana „Josif i njegova braća“. Man u više navrata naglašava vezu između taštine i vere u jednog boga – taštine koja je

neophodna za razvoj čoveka i njegovo uzrstanje, ali koja je isto tako pogubna i razorna sila.) Ako nije izabran od boga (bogova) kao posebno biće među svim ostalim bićima na zemlji, onda mora bar pripadati izabranoj, posebnoj naciji.

Zatim, naš ogled može pokušati da napravi i nekoliko koraka izvan prepiske koja ga je inicirala. Možemo se zapitati šta je sa savremenim trenutkom, prateći smenu „egipatskog“ i „antičkog“ principa na pozornici svetske istorije. Pitanje je da li je posle Drugog svetskog rata, u svetu koji je morao da učini ogroman napor da se oporavi od najvećeg razaranja do tada, nastupio tako dugo žuđeni humanizam. Pritom, važno je da pod opravkom ne podrazumevamo samo uspostavljanje političke ravnoteže i izgradnju porušenih gradova, već da se pod tim podrazumeva povratak poverenja u čoveka (nakon logora, nakon nezapamćenih zverstava koja ljudi jedni drugima čine), poverenja u snagu nauke i umetnosti, u snagu humanističkih nauka, institucija, i na kraju u bilo kakav oblik transcendencije koja će svemu pretvodnom dati smisao i razrešenje.

Jos jedno od uopštavanja moglo bi se svesti na to da se „egipatski“ princip nazove „istočnim“, a „humanistički“ „zapadnim“ principom. Sve ove aproksimacije veoma su proizvoljne i ne pretenduju ni na kakvu naučnu ozbiljnost, već služe samo da se proširi jedan mogući pristup razmišljanju o budućnosti čovečanstva. Mnogi ne primećuju u kojoj meri je Istok ponovo prisutan, u kojoj meri ga je Zapad željan i zove ga sebi. Japan, Kina, Koreja – dolaze nam preko umetnosti, čak i one koja se ne smatra vrhunskom. Osim književnosti, stripa, filma, animiranog filma, tu je sve više i pop muzika, kao i druge tekovine kultura istočnih zemalja. Budizam je prisutniji na Zapadu nego ikad ranije; što svedoči o potrebi da se traženi odgovori na metafizička pitanja potraže i na nekom drugom mestu, koje po mišljenju novo-proizvedenih vernika možda nije istrošilo svoje matrice. Nauka nije potisnula potrebu za religioznim opredeljenjem, pa u velikom broju zajednica hrišćanske i muslimanske veroispovesti ogroman broj vernika i danas nastavlja tradicionalno upražnjavanje religijskih rituala. (Bez obzira na to što je hrišćanstvo prisutnije na Zapadu, držaćemo se svoje prepostavke da je i ono deo „istočnog – egipatskog“ principa.) Globalizacija sa savremenim tehnologijama konačno dozvoljava veliko približavanje kultura, koje su grubim političkim interesima odvojene na dva entiteta, i to kroz istoriju rezultira stalnim sukobima i nepotrebним razaranjima. Pripadajući evropskom kontinentu, mi smo generacijama unazad težili Zapadu, učili engleski jezik, čitali evropsku literaturu. Mladi danas uče japanski i kineski, i druge jezike sa Istoka. Poplava literature i drugih umetničkih dostignuća koja koriste mitološke simbole, prilagođene ukusu današnjeg čoveka, govori o ne-

iscrpnosti njihove zavodljivosti. Možda bi bilo preterano reći da je pred nama novo „mitološko“ doba, ali možda i ne bi.

Man i Kerenji sanjali su o tome da se dve realnosti ujedine u jedan novi humanizam, koji uključuje u sebe i mitske realnosti. Verovatno je i Lešek Kolakovski tome težio, kroz dugogodišnje proučavanje religije, pišući, pored ostalog, i izvrsnu knjigu „Prisutnost mita“. Mali je broj ljudi koji veruju u mogućnost ujedinjenja obeju realnosti; za to je potrebna neverovatna širina i obrazovanje kakvu su korespondenti-humanisti posedovali. Potreban je takođe i osećaj za pravu čovekovu prirodu, za njegovu vezanost za zemlju, za izvorno, za korenje, koja se ne sukobljava sa poštovanjem razlicitosti, tekvinama kulture, dostignućima nauke. Nekakav budući, idealni svet, idealan istorijski period, vrhunac istorije, antiteza, možda će uspeti da pomiri ove dve suprotstavljenе realnosti.

Jadranka Milenković, rođena 1969, u Puli. Radi u Apelacionom sudu u Nišu. Osnovala je Klub „Prejaka reč“ 2004. godine, koji okuplja mlade ljude, zainteresovane za književnost, filozofiju i umetnost. Objavljivala u časopisima: „Koraci“, „Braničeve“, „Kvartal“, „Gradina“, „Bdenje“, „Akt“, „Buktinja“, „Umetnički horizont“, „Časopis Putevi“ (BiH), „Fantom slobode“ (Hrvatska), „Преодоление“ (Rusija), „Provinca“ (Slovenija), „Fokalizator“ (Crna Gora) i na portalima za kulturu: P.U.L.S.E, Art-Anima, KULT, Kultiviši se, Prozaonline, Glif, Portal „Strane“, Libartes, SlovoKult itd.

Roman „Heteros“ objavljen je u izdavačkoj kući NKC iz Niša, 2019. godine.

Roman „Soba 427“ nagrađen je na Arete konkursu za knjigu godine i objavljen u izdavačkoj kući Arete. Dobitnica je nagrade „Miodrag Borisavljević“ za 2019. godinu, za priču „Strah“. Takođe, na konkursu „Tragom Nastasijevića“ za 2019. godinu, dobbitnica je prve nagrade za esej „Prilog raspravi 'Spartak ili Isus'“ i druge nagrade za priču „Jedan dan“.

Ovaj članak je objavljen u decembru 2019, u okviru temata Mitološki Libartes.

Libartes

Gordana Nonin

Noć kada je Novi Sad ispratio Balaševića

Isakov: Tuga je manji problem, praznina je ta koja je zastrašujuća

Kad se dugo družite sa besmrtnima, kao što je Balašević, počnete da verujete da je to i bukvalno tako, da se Đoletu smrt ne može dogoditi, da on ne može tek tako da nestane. I ne može, takvi ne umiru, takvi ginu braneći nas od nas samih. I uglavnom bivaju ubijeni s leđa u neprestanoj borbi za ljubav, za razumevanje među ljudima, za živeti slobodno – izjavio je novinar Miodrag Mile Isakov na naše pitanje kako se on osećao nakon saznanja da je Đorđe Balašević preminuo.

Na terasi Ambasade Srbije u Tel Avivu
Mile Isakov, Ana Šomlo i Aleksandar Nikolić

Šta posle noći kada je Novi Sad ispratio svog sugrađanina, umetnika Đorda Balaševića, koji je ceo svoj život proveo u rodnom gradu i uvek se, posle svih turneja i koncerata u njega vraćao? Gde je prošle godine održao svoj poslednji koncert. Gde je tokom svoje višedecenijske karijere uvek znao da poruči prave stvari ljudima, svima koji su zeleli da ga čuju.

Nema tih novinarskih izveštaja sa tačnim brojem ljudi (a bilo je mnogo, kej krcat, početak ulice Maksima Gorkog, most Duga prepun...), sa nabranjem pesama, sa izvođačima... koji bi mogao da opiše atmosferu na novosadskom Keju žrtava racije u ponedeljak uveče. Prolazite između hiljada ljudi koji pevaju i plaču... Neko je rekao da je Novi Sad bio te večeri prestonica tuge.

Dunavom još uvek plove grane ruzmarina koje su sugrađani spuštali u Dunav, lampioni su otišli put neba, brodice se usidrile, a velika Tvrđava osunčana je... ali, svim Novosađanima i Novo-

sađankama je pred očima slika od te poslednje večeri sa ispraćaja „Noć kada je Đole preplivao Dunav“, koja se završila sa likom najpoznatijeg od nas i sa ispisom naslova njegove pesme: „Čuvaj mi, Bože, Novi Sad“.

To veče nisu hteli da propuste ni oni koji su se najviše čuvali preteće korone, oni koji su najviše nosili maske, oni koji su mesecima izbegavali bilo kakve javne skupove... oni koji su bili kivni na sve neodgovorne ljude. Jer, ono što im je Đole pružao svih ovih decenija, a bio je institucija za zdrav razum u ludim vremenima i melem za dušu kada su svi okolo baš zapeli iz petinu žila da nam je raznesu otrovima mržnje, bilo im je, te noći u ponedeljak, vredno rizika. Svakog rizika.

Trg slobode, onaj isti na kojem je septembra 2000. godine pevao „živeti slobodno“ pred svojima, danima miriše na sveće, poruke pozdrava sugrađani mu još ostavljaju na spomenik Svetozara Miletića i samo ovo prerano februarsko sunce je osušilo suze sa pločnika.

U to jutro posle ispraćaja, specijalno za list *Danas*, u Novi Sad je stigla poruka od Zorana Predina iz Ljubljane: „Poslije smrti druga Tita, nitko u regionu nije probudio takve iskrene osjećaje kao Đoletov odlazak među zvijezde. Sada se pokazalo koliko je života iz raznih generacija zauvijek osvojila njegova poetika. S kakvom je lakoćom preskočila sve nacionalne, jezičke, verske i političke razlike među nama. I udružila nas kao ljude. Hvala ti, Đole!“

Iz Ljubljane, gde je Đole, kao „prvopolazeći“ pevao u hali Tivoli još novembra 1994. godine dok je još trajao rat u koji on nije želeo da ide i uspešno se krio od mobilizacije dok ga je vojna policija tražila i danju i noću, a on im „preko novina“ poručivao da im je sve to „džaba“. Tada je i gradu bilo lakše... spalo je malo onog bremena da je to grad iz kojeg polaze tenkovi u rat preko Dunava.

Baš u Novi Sad, gde je Predin, pre dve godine, u novosadskoj Sinagogi održao nezaboravan koncert promovišući album „Zoran peva Arsen“. Tada se, usred Novog Sada, u znak ljubavi prema autoru i publici, „usudio“ da otpeva i Đoletovu „Priču o Vasi Ladačkom“. I šalio se na svoj račun što se, eto, „usudio“ da to uradi.

A došlo je i vreme posle tih ratova devedesetih, pa je Đole, pod pokroviteljstvom UNHCR-a, opet kao „prvopolazeći“ krenuo put Sarajeva. Iz Novog Sada je poneo, od tadašnjeg gradonačelnika Stevana Vrbaškog, čuvenu bronzanu golubicu – simbol mira. Bilo je to u februaru 1998. godine. I stao je pred 14.000 ljudi u sarajevskoj Skenderiji i rekao „Ratovi prolaze, ljudi ostaju“. I insistirao je da koncert bude humanitarian, da Međunarodni crveni krst zaradu od koncerta podeli svoj deci Bosne i Hercegovine, u granicama u kojima se on sećao te republike.

Na taj put, sa njim je išao i Mile Isakov, koji je prethodnih godina bio predsednik Nezavisnog

društva novinara Vojvodine, prvog takvog udruženja nastalog u tadašnjoj Jugoslaviji (januara 1990. godine).

Za list *Danas*, Isakov, nakon odlaska Balaševića, kaže: „Jedan D-mol me razvali, neki bi to prosto tugom nazvali, al' nije to to. Šta je tuga za D-mol!? – tako je pevao moj dugogodišnji drug i saradnik Đole Balašević, gledajući kako njegov narod, a njegov narod su svi dobromerni ljudi sa ovih prostora, živi živote nedostojne čoveka. Tako se sad osećaju svi ti ljudi zbog njegovog odlaska. Tuga je najmanji problem, mnogo je gora ogromna praznina koja neopisivo boli. Rupa u svemiru zbog koje gubimo ravnotežu. U šupak kosmosa smo upali, govorio je odavno Đole u pesmi „Krivi smo mi“, oni stihovi: Putuj, Evropo, i ne čekaj na nas. Dakle, bila je ta praznina i ranije tu, ali zastrašuje saznanje da više nema ko da je popuni, da je šeretski nadmudri i učini manje važnom, čak besmislenom.“

Oduvek je Đorđe Balašević bio jedini koji je znao u samo nekoliko reči da opiše svoj grad i stanje u njemu. Početkom devedesetih, pre ratova, atmosfera u gradu se promenila... sve češće su osvanjivale vesti o obračunima, tučama, sevanju noževa... Tada je on rekao onu njegovu čuvenu rečenicu: „E, a nekada je u Novom Sadu bila zastrašujuća vest da je neko pokidao lale na Keju...“

Pitao se Balašević i gde mu je „onaj lepi grad, doteran i uobražen“...

„Čuvaj mi moje Laloše/što sve podnose po svom/čuvaj mi moje dodoše/koji su ovde našli dom“ – ostavio je još jednu poruku Đole svojim sugrađanima.

Vremena koja dolaze pokazaće da li će Novi Sad znati da čuva sećanje na Đoleta bar onoliko koliko je on čuva svoj grad za života. Da ne upadnemo skroz „u šupak kosmosa“, na „Dno dna“.

“Ima puno ljudi koji su od mene više zaradili, ali nema ih puno koji su od mene više potrošili.”

Danas/Arteist

Isplivale tajne zavere američkih izbora

*Skrivena istorija predsedničkih
izbora 2020. godine
Sve je promaklo ispod radara, a zbog
ovoga je Tramp pao*

Dok se Vrhovni sud spremi da napokon, makar i prekasno, razmotri optužbe 45. predsednika SAD da ga je organizovana izborna pljačka koštala rezibora, magazin „Tajm“ priznaje da je, „na neki način, Donald Tramp u pravu“. Zaista je postojala „zavera iza scene“, otkriva se u tekstu o „Tajnoj istoriji kampanje iz senke koja je spasila izbore 2020.“

Ova "insajderska priča o zaveri", bazirana na izjavama čitavog niza njenih protagonisti koji su u ime demokratije demokratiju napali iz zasede, "zvući kao san paranoika u groznici", primetiće magazin "Tajm". Ali to se svejedno dogodilo; stvarnost je, naime, postalo teško razlikovati od paranoične groznice.

"Obezbeđivanje" rezultata izbora

Detalje te stvarnosti sad opisuje američki list iz samog središta onog mejnstrima koji na teoretičare zavere inače gleda s neskrivenim prezriom: "Izdašno finansirana tajna klika moćnih ljudi, iz različitih industrija i raznih ideologija, radila je zajedno iza scene kako bi uticala na percepcije, promenila pravila i zakone, upravljala izveštavanjem medija i kontrolisala tok informacija."

"Oni nisu namestili izbore; oni su ih obezbedili", konstatuje se uz popriličnu, iako možda nehotičnu, dozu cinizma. I citira jedan od aktera zavere, Jan Besin iz organizacije "Zaštita demokratije", koji nije izdržao a da se ne pohvali kako

je "poražen svaki (Trampov) pokušaj da utiče na propisani ishod izbora".

Rad ove klike, otkriva "Tajm" i pojedinosti, "dotakao se svakog aspekta izbora. Naveli su savezne države da promene svoje izborne sisteme i zakone, i obezbedili stotine miliona dolara iz javnih i privatnih fondova... Doveli su milione ljudi da glasaju putem pošte po prvi put. Uspešno su izvršili pritisak na društvene mreže da zauzmu čvršći stav protiv dezinformacija... A posle izbora nadzirali su svaku neuralgičnu tačku kako bi osigurali da Tramp ne može da preokrene rezultat izbora."

Onaj rezultat koji su, uzgred rečeno, kao konačan proglašili mejnstrim mediji 7. novembra, dok svi glasovi još nisu ni bili prebrojani. Ali mediji su i sami, otkriva se takođe u ovom "Tajmovom" tekstu, bili u doslihu sa zaverenicima protiv Donalda Trampa.

Moć korporativne Amerike

Ko su ti moćni ljudi? Iako očigledno nepotpun, spisak je poduži: od vlasnika "Tvitera" i "Fejsbuka", Džeka Dorsija i Marka Zakerberga, za koga se navodi da se preko svoje fondacije učipio s 300 miliona dolara, preko "korporativne Amerike koja se okrenula protiv Trampa" i grupe (neimenovanih) "bivših funkcionera i vojnih lidera" čije je zaduženje bilo da "razgovaraju sa lokalnim zvaničnicima – državnim sekretarima, tužiocima, guvernerima koji će biti u središtu oluje – kako bi im stavili do znanja da hoće da im pomognu", pa do grupa levičarskih aktivista koji su "bili spremni da preplave ulice kako bi sprečili državni udar koga su se pribojavali".

Sve ovo, pak, uz ono što liči na pretnje koje su bile usmerene i na konkretnе pojedince. Džon Engler, bivši republikanski guverner Mičigena, navodi se, "kontaktirao je uticajne donatore i partijske funkcionere kako bi vršili privatni pritisak na članove zakonodavnih tela", Jan Besin kazaće i otvoreno "potreban nam je štap" jer je Tramp bio u poziciji da ponudi ukusniju šargarepu, a verovatno da nije slučajno ni to što se u "Tajmovom" tekstu napominje i kako je, kao vrhunac postizbornih nastojanja da se osujeti predsednik koji nije smeо da bude reizabran, u izbornoj komisiji u državi Mičigen identifikovan izvesni Aron van Langevelde kao osoba čiji bi glas mogao da bude presudan prilikom sertifikacije osporenih rezultata.

A kada je on glasao onako kako su zaverenici od njega i tražili, "domine su popadale", opisuje "Tajm": "Pensilvanija, Viskonsin i ostale države sertifikovale su svoje elektore. Republikanski zvaničnici u Arizoni i Džordžiji usprotivili su se Trampovom siledžijstvu. I elektorski koledž glasao je na vreme, 14. decembra."

Bahatost povednika

Ostalo je istorija, sad upotpunjena i ovom tajnom istorijom koja donekle objašnjava kako je Tramp uspeo da izgubi izbore na kojima je osvojio više glasova nego ijedan njegov prethodnik u pokušaju da bude reizabran.

Zašto ovu antitrampovsku zaveru sad razotkrivaju sami zaverenici, i zašto "Tajm" tek sad o tome piše? Zbog čega su se milijarderi okrenuli protiv Donalda Trampa? I ko zapravo upravlja Sjedinjenim Američkim Državama?

Ovo su pitanja o kojima su u "Novom Sputnjik poretku" govorili analitičar iz Vašingtona Obrad Kesić i politikolog Aleksandar Pavić.

Učesnici ovog pregnuća protiv Trampa, ukazuju Obrad Kesić, "hvališući se svojim uspehom, uopšte ne primećuju da su njime američkoj demokratiji naneli mnogo teži udar od bilo čega što je Tramp uradio tokom svog mandata. Pod izgovorom borbe za veće dobro iznevereni su osnovni principi demokratije; ogromnom kapitalu omogućeno je da i direktno utiče na ishod izbora, a demokrate su pokazale i da im je prihvatljivo i da se državne obaveštajne i bezbednosne službe uključe u izborni proces ako su elite procenile da će to doprineti postizanju njihovog cilja."

"Izborni pobednici osvojili su apsolutnu vlast i više uopšte i ne kriju da je zaista postojala zavera za rušenje Donalda Trampa. Čak se otvoreno koristi i reč 'klika' (cabal) koju teoretičari zavere inače koriste da bi opisale te strukture", primećuje Aleksandar Pavić.

Uloga sudova i medija

Koliko su te strukture moćne, skreće pažnju Obrad Kesić, pokazuje primer Pensilvanije, u kojoj su izborna pravila i zakoni, u korist spornog glasanja poštom koje je u "Tajmovom" tekstu identifikovano kao jako važan deo plana, "promenjena mimo propisane procedure – od strane predstavnika izvršne vlasti, iako je to izričito zabranjeno. A kada su republikanci pokušali to da ospore pred nadležnim sudovima, njihove predstavke su odbačene a da se nije ni razmatrala njihova sadržina... Sve ovo nije se dogodilo slučajno; plan je bio osmišljen do detalja i sproveden je na vrhunski način."

Skoro podjednako važan segment plana bile su i medijske organizacije, koje su proglašavale povednika a bile su u direktnoj vezi sa zaverenicima; neimenovani "član političke redakcije jedne od glavnih mreža", koji je citiran u "Tajmovom" tekstu, nazvao je informacije koje su od njih dobijali "neverovatno korisnim".

"Mediji su odigrali jednu od ključnih uloga u ovoj zaveri, nastavivši zapravo da rade ono što su započeli još pre izbora 2016. kada su listom bili na strani Hilari Klinton. A zavera za rušenje Trampa

otpocela je čim je on položio predsedničku zakletvu," podseća Aleksandar Pavić.

Među ključnim faktorima koje opisuje "Tajm" bilo je i okretanje "poslovnih titana", milijardera, protiv Trampa, tako da je zaverenicima prišla i američka Privredna komora (U.S. Chamber of Commerce), lobistička grupa koja je stotine miliona dolara dosad trošila u korist Republikanske partije i njenih kandidata.

"Reč je o finalizaciji dugogodišnjeg plana demokrata da preuzmu ovu organizaciju, u čemu su konačno uspeli – tako što su izmenili strukturu finansijera ove uticajne organizacije, kao i članove njenog Upravnog odbora", objašnjava Obrad Kesić i dodaje da je na odluku uticalo i to što je interesima ovih finansijera bili suprotstavljenia Trampova spoljna i ekonomска politika.

Liberalni fašizam

A samo naizgled paradoksalno, ruku pod ruku s ovim poslovnim titanima, u antitrampovskoj zaveri učestvovale su i liberalne grupe aktivista – preko 150 organizacija spremnih da preplave ulice ako je potrebno, za koje se navodi da su samo čekale SMS sa instrukcijom da to urade...

"Iza svih njih стоји isti novac. Uvek su tu Fondacija za otvoreno društvo Džordža Soroša, Ford fondacija, sve više i 'Fejsbuk', 'Majkrosoft'... Nekada se to nazivalo fašizmom – srastanje korporacija i države kakvo i sada vidimo", opominje Aleksandar Pavić. "Sve je više prizora na ulicama američkih gradova koji podsećaju na ono što se događalo u Nemačkoj dvadesetih i tridesetih godina prošlog veka."

"Došlo je do definitivnog urušavanja američkih demokratskih, ali i državnih institucija. Ne zbog toga što je Tramp zaista bio autokrata koji je želeo da izvrši državni udar kako bi ostao na vlasti, kao što su ga njegovi protivnici optuživali, već upravo zato što su Trampovi protivnici kreirali atmosferu borbe između dobra i zla u kojoj ne može da bude kompromisa. Pri čemu, naravno, oni sami određuju šta je dobro a šta zlo. Sve to vodi nasilju, i zato se i brinem da se sukob između političkog establišmenta i elite s jedne strane, i običnih građana s druge, na kraju neće rešavati na miran način. A već sada se vidi koliko je elita zapravo uplašena od naroda", zaključuje Obrad Kesić.

Sputnik

Nalazi američkih medija

Put Džoa Bajdene do Bijele kuće popločan je 'mračnim novcem': Hoćemo li ikada imati potpunu evidenciju o njegovim donatorima?!

Predsjednik USA Džo Bajden je tokom predsjedničke kampanje dobio rekordne količine donacija koje su dolazile iz anonimnih izvora, što znači da javnost nikada neće imati potpunu evidenciju o tome ko mu je, u stvari, pomogao da osvoji Bijelu kuću, navodi Bloomberg u svojoj analizi

Bajdenova predsjednička kampanja dobila je 145 miliona dolara u takozvanim donacijama 'mračnog novca', što je vrsta prikupljanja sredstava koju demokrate već godinama osuđuju. Ti su tokovi prikupljanja sredstava povećali budžet Bajdenove kampanje od 1,5 milijardi dolara, što je samo po sebi rekord za izazivača nekog aktuelnog predsjednika. Ta količina 'mračnog novca' premašuje 28,4 miliona dolara potrošenih od strane njegovog suparnika bivšeg predsjednika Donalda Trampa i premašuje prethodni rekord od 113 miliona dolara u anonimnim donacijama, koje je skupio republikanski predsjednički kandidat Mitt Romney u 2012. godini.

Izraz 'mračni novac' ('Dark money') odnosi se na novac koji u kampanje dospijeva preko određenih neprofitnih organizacija koje zakonski nisu obavezne da otkriju svoje donatore, pa na taj način ni porijeklo njihovog novca nije javno dostupno.

Demokrate su se godinama deklarativno zalaže da se 'mračni novac' zabrani kao jedinstveno korumpirajući, budući da pristalicama omogućuje anonimno podržavanje kandidata bez nadzora. Ipak, u nastojanju da poraze Trampa 2020. godine, prihvatali su ga.

Na primjer, Priorities USA Action Fund, superpolitički akcijski odbor koji je Bajden odredio kao svoje omiljeno sredstvo za vanjsku potrošnju, iskoristio je 26 miliona dolara sredstava prvobitno doniranih njegovoj neprofitnoj podružnici, na-

zvanoj Priorities USA, kako bi podržao Bajdenu. Donatori tog novca ne moraju biti otkriveni. Guy Cecil, predsjedavajući Priorities USA, nije se posebno opravdavao zbog ovoga. "Nismo se namjeravali jednostrano razoružati protiv Trampa i desničarskih snaga koje su ga dovele", rekao je u izjavi.

Zakoni o financiranju kampanje, u teoriji, trebalo bi ograničiti utjecaj velikog novca na političare. No, sistem ima otvorene rupe, koje su skupine koje podupiru Bajdenu i druge kandidate obilato iskoristile.

"Imao je koristi od toga", rekao je Larry Noble, bivši glavni savjetnik u Federalnom izbornom povjerenstvu. Glasnogovornik Bajdene, međutim, nije odgovorio na upite medija da komentariše temu.

Bajden je za svoju kampanju prikupio više od milijardu dolara, koja može prihvatiti donacije pojedinaca do 2.800 dolara po izborima. To uključuje 318,6 miliona dolara od donatora koji su dali manje od 200 dolara. Ostatak novca koji je Bajden prikupio došao je od donatora s dovoljno dubokim džepovima da daju čak 825.000 dolara, s tim da je taj novac podijeljen između Demokratskog nacionalnog odbora i 47 partijskih rukovodstava.

Donatori koji žele izbjegići otkrivanje informacija mogu dati političkim neprofitnim organizacijama, poput 'Zaštitimo demokratiju zajedno', koja je potrošila 15,6 miliona dolara podržavajući Bajdenu, a od njih se ne traži da otkriju svoje donatore. Donatori takođe mogu dati novac neprofitnoj organizaciji koja zauzvrat daje novac super-PAC-u, kao što su to učinili Prioritis USA. Kandidati i njihove kampanje ne mogu koordinirati potrošnju s takvim grupama prema saveznom zakonu. A taj nedostatak otkrivanja zabrinjava reformske grupe.

Veliki donatori – pojedinci ili korporacije – koji su anonimno dali svoj doprinos, imat će isti pristup donosiocima odluka kao i oni čija su imena otkrivena, ali bez svijesti javnosti o tome ko su ili kakav bi utjecaj mogli imati. "Čitava poenta mračnog novca je izbjegavanje javnog otkrivanja uz istovremeno dobivanje privatnih zasluga", rekla je Meredith McGehee, izvršna direktorica organizacije 'Issue One', koja se zalaže za smanjenje utjecaja novca na politiku. "To je 'mračni novac', ali samo za javnost", kazala je ona.

Sveukupno, demokrate su u ovom izbornom ciklusu imale koristi od 326 miliona dolara mračnog novca, prema Centru za odgovornu politiku. To je bilo dvostruko više od 148 miliona dolara koliko je uplaćeno republikancima. Neke od demokratskih grupa koje su se u cijelosti ili djelomično oslanjale na mračni novac, trošile su velika sredstva na rane oglase koji su napadali Trampa u kritičnim saveznim državama poput Michigana, Pensylvanije i Wisconsina.

Future Forward PAC, super-PAC koji je potrošio 104 miliona dolara podržavajući Bajdena, dobio je 46,9 miliona dolara od suosnivača Facebooka Dustina Moskovitza, 3 miliona od glavnog izvršnog direktora Twilio Inc. Jeffa Lawsona i 2,6 milijuna od Eric Schmidta iz Alphabet Inc, matične kompanije Googlea. No, njegov najveći izvor sredstava bila je sestrinska neprofitna organizacija, Future Forward USA Action, koja je pridonijela 61 milion dolara. Imena onih koji su platili 61 milion dolara ne moraju se otkrивati. Fond Sixteen Thirty, neprofitna organizacija koja sponzorira progresivno zagovaranje, donirala je ukupno 55 miliona dolara u izbornom ciklusu 2020. demokratskim super-PAC-ovima, uključujući Priorities USA Action Fund i Future Forward PAC, pokazuju podaci FEC-a. Taj je udio bio mnogo veći od 3 miliona dolara koliko je dao u 2018. godini.

Poplava ‘mračnog novca’ demokratama i progresivnim skupinama zakomplicirala je najavljenе napore na reformi sistema jer su očigledno izgubili svaki kredibilitet kada je posrijedi ovo pitanje.

Global CIR

Dražen Pekušić

ALELU-JA (הֲלֹוִיה)

Leonard Koen 1934 – 2016

Aleluja predstavlja transliteraciju hebrejske reči koja se sastoji iz dve korenske celine: reči *halelu* (הָלְלָה), koja je muškog roda u množini i koja dolazi od hebrejskog *hallal* (הַלֵּל) označavajući parolu pohvale, hvaljenja; i reči *ja* (הִי), koja predstavlja jedno od Imena. Većina engleskih prevoda *Biblike* reč aleluja upravo i prevodi iz tih dva dela: Hvaljen ili Gospod, dok drugu kao *Adonaj* (הָיְהָ), *Jah* (הִי), *Ha'Šem* (Ime, שם) kako i jeste naznačeno u hebrejskom tekstu *Tanaha* (*Starog zaveta*, זְהָה) i predstavlja imenovanje Boga u skladu sa pravilom da se Ime ne izgovara uzaludno. Stoga Ha'Šem u bukvalnom prevodu i znači – Ime. Uzvišeno Ime. S druge strane, drugi prevodi reč aleluja prevode bukvalno, bez odvajanja značenja. Ona se pominje tačno 24 puta u *Psalmima* i svakako ima svoju aktivnu i upotrebnu vrednost i svrhu u okviru jevrejske liturgije, kao deo hallel molitve, ali i okviru hrišćanske struje, katoličke i pravoslavne, gde se koristi u obliku aleluja.

Grčka verzija je ἀλληλούϊα.

Tatjana Gromača

Duhovna močvara

Svijet je danas nalik na duhovnu močvaru. Sve se doima uspavanim, ako ne i eutanaziranim. Dakako, moguće je da postoje ljudi čiji glas ima stvarnu težinu istinskoga nutarnjeg poriva, ali pitanje je koliko je u snazi njegova odjeka dopušteno da vibrira u međuljudskom – i među jezičnom prostoru. U spisateljskom se pozivu ističu pojedinci koji znaju misliti, ali koji su, implikite, pristali na posluh – čiji je posluh ovako ili onako nečim unosno kupljen. Takvi se uzdižu kao uzor – uzor onima koji se tek trebaju oformiti u dakle nešto jednako, slično ili srođno amorfno, nešto što ne blista u punome sjaju svoje istine. A život bez istine nije ništa drugo nego slaganstvo i poltronstvo, život spušten na pladanj čije su sadržine već unaprijed znane i oblikovane u nešto dobro znano, zapravo, oduvijek poznato. U tom smislu živimo i živjeti ćemo živote bez tajni, bez traganja, jasno, ukoliko se ne usprotivimo, a protivljenje, dakako, košta.

Ukoliko se čovjek malo okreće uokolo sebe, zapaziti će da ipak, sve manje-više, i u duhovnome svijetu počiva na računici, a stvari koje su motivirane nekim računom ne mogu biti više nego potrošna roba, stvari kratkoga dosega i daha. Pod prividom razotkrivanja određenih istina one služe kolektivnom zasljepljivanju, produžetku pasivnosti, općoj pospanosti duha. I tako do u nedogled, jer zbiljski mislećih i samosvojnih je i onako suviše malo, njihovi su glasovi, ukoliko katkada i uspiju probiti kakav slušni kanal do javnosti, suviše slabi i prorijeđeni, da bi ih se moglo shvaćati ozbiljno, i može ih se katkada usput poslušati, uz siguran osmjeh nadmenih, koji se povremenim prisustvom ovakvih glasova ne mogu osjetiti ugroženima, i koji njihovu neukaljanost, uz zlobu i visinu svemoćnih, mogu samo proglašiti *simpatično luckastom*.

To su stari, dobro znani, uhodani putovi manipulatora, koji strahom drže u šaci cjelokupno društvo, čineći njegove članove nedozrjelim pojedincima, koji podložnošću i poslušnošću kupuju svoje žalosne milimetre slobode. No tako se ne ostvaruje zbiljskost niti punina, cjelovitost ljudskoga života, to nisu putovi koji uistinu nekuda vode, ka istinskom boljitu svijeta, jer, prije svega, pristanak na njih podrazumijeva čovjekovo osobno odustajanje, odustajanje od onoga što bi on mogao, i što bi trebao biti.

Ono znano Jaspersovo postajanje čovjekom, ustrajavanje na tome, nije drugo negoli njegova zbiljska zadaća, ono zbog čega on jest ovdje. Lišiti se ispunjenja te zadaće znači lišiti se – odustati od

samoga sebe, osuditi se – unaprijed, na zame- tak, pristajati na nazadne korake evolucije.

Možda me je na ovo razmišljanje potaklo čitanje eseja iz knjige Ericha Fromma, objavljene nedavno kod srpskoga izdavača Gradac iz Čačka. Knjiga nosi naslov „O neposlušnosti“. Fromm piše o činu neposlušnosti kao o činu slobode, krećući od drevnog biblijskog mita o Adamu i Evi, ili od grčkoga mita o Prometeju, koja mu oba daju za pravo zaključiti kako je ljudska civilizacija zasnovana na činu neposlušnosti. Kradući vatu od bogova, čineći dakle zločin, Prometej polaže temelje evolucije čovjeka. I Prometej, kao i Adam i Eva, odbio je biti poslušan zakonu, Bogovima, zbog čega je, jasno, kažnen, no radije bira ovu poziciju, negoli biti poslušan sluga Bogovima. Fromm u ovom eseju kaže kako se čovjek, tijekom razvoja civilizacije, nastavio razvijati preko svojih djela neposlušnosti, no isto tako, napominje kako nije nevjerojatno da će se razvoj civilizacije, jednako tako, okončati činom poslušnosti.

Trebalо bi dobro promisliti o ovoj postavci, jer su to pitanja koja se tiču svakog čovjeka, i njegovih najdubljih, najintimnijih odluka, koje se itekako jasno oslikavaju i kroje društveno tkivo, zajedničku zbilju kolektiviteta. Fromm, također u ovoj knjizi eseja, koju, uzgred rečeno, pokušati nabaviti danas u Hrvatskoj predstavlja neku vrstu gerilskog poduhvata, napominje kako je vrhovna vrijednost u svim društвима i ekonomskim uređenjima čovjek, i kako je cilj društava omogućiti čovjeku puni razvoj i ostvarenje – no što ukoliko sam čovjek, osoba, individua, sebe ne doživljava, i ne tretira kao vrhunsku vrijednost, i ako mu do punog ostvarenja i razvoja i nije stalo, nego se zadovoljava nečim što je čak, daleko niže od prosječnoga? Mislim da bi i ovaj čuveni humanistički filozof i psihanalitičar, demokratski socijalista, jedan od osnivača Instituta za psihijatriju, psihanalizu i psihologiju u New Yorku, koji je bio povezan sa Frankfurtskom školom kritičke teorije, zaključio da smo, u tom i takvom slučaju, u doista ozbiljnog problemu.

Lupiga.Com 09. 11. 2020

Knjige Tatjane Gromache:
"Nešto nije u redu?", zbirka pjesama, 2000. "Bijele vrane: Priče iz Istre", zbirka reportaža, 2005. "Crnac", roman, 2004. "Last & Lost" (koautorica), prvo objavljeno u Njemačkoj 2006. "Božanska dječica", roman, 2012. "Ushiti, zamjeranja, općinjenosti", zbirka kratkih priča/eseja, 2014. "Bolest svijeta", roman, 2016. "Carstvo nemoći", roman, 2017.

Foto Pixabay

Marija do Sameiro Barozo *Telo, mesto izgnanstva*

Udruženje „Alia Mundi“ objavilo je novo izdanje, zbirku poezije savremene portugalske književnice Marije do Sameiro Barozo pod naslovom „Telo, mesto izgnanstva“

Poezija ove višestruko nagrađivane portugalske književnice (i potpredsednice Portugalskog PEN-a) čije su knjige prevedene na brojne svetske jezike, predstavlja svojevrsno putovanje kroz samu bit poezije. Kako je naveo recezent ove knjige Žaokim Montezuma de Karvaljo, pesme iz ove zbirke su „*samo telo pesme, one Pesme, iznova napisane i doradene*“, a poetika njihovog autora je pomalo „nadrealistička“, „u svoj razigranosti jezika“ te „*kosmički efekat Svega*“. Iz tog razloga se ova zbirka poezije Marije do Sameiro Barozo smatra jednim od njenih najuspešnijih poetskih ostvarenja gde su reči, pesničke slike i simboli tako vešto građeni da se čini kao da su satkani od same energije koja pokreće.

U tom smislu, ova zbirka poezije jeste umetnički i duhovni doživljaj svoje vrste. Njoj se mogu prepustiti samo oni koji su spremni da utonu u jedan potpuno drugačiji poetski svet, da dotaknu samu srž jezika. Zbirka poezije „Telo, mesto izgnanstva“ zapravo je traganje za metajezikom, te onim jezikom koji smo zaboravili ili ga zapravo nikada nismo ni iskusili. Svojim pesmama iz pomenute zbirke Barozo postiže jedan viši nivo apstrakcije, koristeći se naizgled nespojivim rečima, metaforama i pesničkim slikama koje stvaraju jedno telo pesme. A ta pesma je “mesto izgnanstva”, mesto u koje bežimo usled okrutnosti ili pak banalnosti ovozemaljskog sveta.

Naslovne korice knjige krasi umetnički rad srpskog umetnika Bojana Jevtića „Road to Success“. Publikovanje ove knjige pomogao je portugalski Institut Kamoiš u saradnji sa Upravom za knjigu, arhiv i biblioteke.

Matija Jovandić

Povratak Davida Albaharija

Knjiga "Lažne bajke" Davida Albaharija, Mirjane Ognjanović i ilustratora Slavka Krunića ne samo što je zbirka neobičnih, majstorski i maštovito napisanih i nacrtanih priča nastalih u "tri para ruku", nego je i svojevrsni povratak velikog savremenog pisca posle dužeg vremena na police knjižara sa novim naslovom i u nešto drugaćijem izdanju.

"Priroda bajki je nomadska. Putuju kroz vreme i prostor, prevaljuju stoleća i kontinente, prolaze kroz društvene slojeve opisujući svaki put stazu uspona i sunovrata, kroz pripovedanje koje se obnavlja i neprestano preobražava slušaoca i narratora i obratno", pisao je Italo Kalvino. Esej čuvenog italijanskog pisca i njegovo izdanje "Italijanske bajke" bili su polazište za knjigu koju su "u četiri ruke" napisali David Albahari i Mirjana Ognjanović, a ilustracijama obogatio njihov priatelj Slavko Krunić.

"Lažne bajke" upravo su objavljene u izdanju beogradske kuće "Booka". Na konstataciju da je to u neku ruku povratak Davida Albaharija sa novom knjigom na police knjižara posle više godina, izdavač, Ivan Bevc kaže da se poznati pisac oglašavao povremeno nekim radovima, a da je pravo zadovoljstvo bilo objaviti ovu knjigu.

Albahari i Mirjana su prijatelji i dugo su hteli da nešto zajedno urade. Albahariju sada kratka forma više leži. Mirjana je kod nas već objavila "Nesanicu za dvoje", "Sirenu koja se smeši" i prevode Sorentina i Elene Ferante i predložila je da objavimo "Lažne bajke", koje su ona i Albahari napisali, a ilustrova ih je njihov priatelj, slikar Slavko Krunić. Hteli smo da napravimo poslasticu od knjige, sa pričama koje su nerealistične, bajkovite, tajanstvene, da pokažemo da i tako može da se piše. To su na neki način bajke za odrasle, ali mogu da ih čitaju i deca. Zbog takvih priča i Slavkovih ilustracija odlučili smo da je objavimo u drugaćijem formatu, u tvrdom povezu, da to bude nešto što se čuva i poklanja – kaže Bevc.

Krunić je "osumnjičen" za inicijatora da ova knjiga nastane. Međutim, on uz osmeh kaže da autori na pitanje o nastanku "prijateljski prebacuju loptu jedno drugom."

David i Mirjana su pokrenuli sve to na neki način. Mirjana me je upoznala sa Davidom kada sam je pitao da mi preporuči nekoga da napiše katalog za moju izložbu 2014. godine. I onda je David napisao – bajku. Meni se to dopalo, pa sam mu predložio da napravimo celu knjigu i bilo je

sasvim logično što smo u to uključili Mirjanu – kaže Krunić.

Mirjana Ognjanović u svojoj biografiji u ovoj knjizi piše da je došla na svet "zahvaljujući dogovoru jednog dečaka i njenih roditelja". Taj dečak im je, piše ona, rekao da će njihova želja da dobiju čerku biti uslišena, ali pod uslovom da on jednom dođe i zamoli je da uradi nešto. I onda se posle dugog vremena pojавio i pozvao se na staro obećanje: "Dakle, sada ćemo zajedno da napišemo knjigu!"

Taj dečak bio je, ispostavlja se, David Albahari.

Prijateljstvo između Davida i mene traje koliko i moj život. Znamo se od mog rođenja, jer smo živeli stan do stana. Vrlo smo bliski i povezani. Ljudima koji nas poznaju nije čudno što smo zajedno napisali knjigu, iako je on čuveni, slavni pisac, veoma prevođen. Ja sam se bavila novinarstvom i pisala o kulturi pre nego što sam se posvetila prevođenju i pisanju, imam to dvostruko obrazovanje, završila sam studije književnosti i učila klasičnu gitaru. I uvek su među nama bile neke priče. Sazreli smo, da tako kažemo, i došlo je vreme da nešto i uradimo zajedno. Odlučili smo se da se u ovo strašno doba okušamo u jednoj književnoj vrsti koja ne poštuje bilo kakvu vrstu pravila, u bajkama čija priroda je, kako to Kalvino kaže, nomadska, putuju kroz vreme i prostor. Ali za razliku od pouka u mnogim bajkama, naše se ne završavaju uvek sa poukom sa srećnim krajem. Naša omiljena bajka završava se poukom da ne izvuku baš uvek dobri i pravični dobar kraj – priča Mirjana Ognjanović.

Albahari, autor skoro 40 zbirki priča, romana i eseja, pre "Lažnih bajki" objavio je "Životinjsko carstvo" 2014, a u međuvremenu tek "21 priču o sreći" 2017, zbirku kratkih zapisa i roman "Danas je sreda" iste godine. Nekada je objavljivao i po tri knjige godišnje, ne računajući prevode ili izdanja za koja je pisao predgovore ili pogovore. Da ga bajke zanimaju i kao forma i kao fenomen potvrđuje i njegova verzija "Tamnog vilajeta" u knjizi "Srpske narodne bajke za decu 21. veka" 2012, kao i prevod "Duha bajke" Karla Gustava Junga.

David je dugo bio odsutan iz domaće književnosti. On je tu, prisutan je, poslednjih 10 godina živi u Beogradu, ali književna javnost kao da je prestala da ga primeće. To je na neki način i nepravedno. Mnoge priče i knjige kod nas nastale su pod plastirom Davida Albaharija. On to nikada ne bi rekao, kakav jeste. On živi skromno i povučeno, u Zemunu, u ovo vreme pomerenih vrednosti. Ja mu stalno kažem da živimo u getu i krećemo se u uskom krugu ljudi. Zato smo se i odlučili za bajke, one su u kolektivnoj svesti, a počeli smo od Kalvina, njegovih "Italijanskih bajki" iz 1956. godine u dva toma i njegovog eseja u kojem kaže da su bajke zapravo istinite priče. Saleći se, došli smo na ideju da naše bajke pred-

stavimo kao da su to one koje je Kalvino “odbacio” – kaže Mirjana Ognjanović.

Njihove priče govore o učitelju koji treba da devojčicu oduči od čitanja (“Knjiški Moljac”), o udovcu iz Briža u 16. veku sa dve crke i tajanstvenim gostom (“Crvene pantalone”), slede “Prolećna bajka” i “Princeza i Mokri Miš”, u njima Sajmon Ber u Melburnu dobija “karađorđevu šniclu”, ima implantat u vilici i traži mir od telefonskih poziva i mejlova (“Magični zub”), nove zube traži i devojčica iz Afrike, a nailazi na Svetog Bika (“Tajna i istina”), kroz priče krstare nepoznati brodovi i prinčevi (“Bezimeno carstvo”), tu su kraljica, princeze i ogledalo (“Grad od marcipana”), propali markiz koji pokušava da napiše bajku (“Potraga za snom”), “Nestanak vuka Vučka” ili veze između Indijanaca i Zemuna, sve do “Tajanstvene knjige”.

Prvobitna ideja bila nam je da jedan napiše jednu priču, a da mu drugi na nju odgovori. Međutim, onda smo intervenisali jedno drugom u pričama. Pošto sam prevodilac sa italijanskog, u pričama su se pojavila i italijanska imena, što se Davidu dopalo, pa je on imao svoje predloge i tako smo radili. Priče se događaju u raznim vremenima. Imate jednu iz Venecije u vreme kada je тамо osnovan geto, a u jednoj čoveka kom je ugrađen implantat, pojavljuje se na dva mesta i Svetislav Basara... Malo smo se poigrali, nismo se potpisivali ispod njih, ostavili to tako da vidimo da li će neko da prepozna šta je Davidovo, a šta Mirjanino. A što se tiče pisanja “u četiri ruke”, znamo se 60 godina. Ne želim da se uopšte poredim sa Davidom i njegovim umećem, ali kada to priateljstvo toliko traje, teško je reći ko je tu i koliko uticao na koga. David nekad progovara mojim rečima, iako ja više njegovim – objašnjava ona.

Kroz priče su provučeni i detalji iz svakodnevice sada i ovde, s obzirom na vreme u koje je pisana provuće se i poneka politička aluzija, ali u knjizi, navodi Mirjana, ima jako malo politike.

Vraćamo se suštinskim pitanjima, da li postoji zlo, šta je ljubav, šta je lepota... Postoji i detalj koji će možda čitaocima promaći. U prvoj bajci je devojka koja kopni jer samo čita, a u poslednjoj je devojka koja je dobila neprozirnu knjigu uz upozorenje da je otvoriti samo ako se nađe u životnoj opasnosti. Ona se sve vreme usteže da to uradi, a kada je na kraju rasklopi, shvata da u njoj zna svaku reč. Priče su u knjizi tako složene po Spinozinom sistemu, od misli do intuicije – otkriva ovaj detalj Mirjana Ognjanović.

Autori su se odlučili da posle 13 maštovitih priča sa poukama, protkanim lepim slikama i poetiskim humorom, poslednju, 14. bajku, daju bez reči, kroz ilustraciju “Kentaur” na kraju knjige, ostavljujući čitaocima zadatak da je sami protumače i priušte sebi zadovoljstvo pripovedanja. “Kentaur” na kraju knjige takođe je Albaharijev predlog, kaže Krunić. *Nova.rs*

Melita Švob 20 GODINA Istraživačkog i dokumentacijskog centra CENDO 2000 - 2020

Ova knjiga je napisana povodom dvadesetogodišnjice osnutka Istraživačkog i dokumentacijskog centra CENDO u Zagrebu. CENDO je posebna znanstvena institucija, a osnovala ga je prof. dr. sc. Švob Melita nakon što je otišla u mirovinu, kako bi nastavila sa istraživanja Židova koje je radila u Institutu za migracije i narodnosti u Zagrebu. Tako su i neki međunarodni projekti, čiji je ona nosilac, bili preneseni u CENDO. Velika potreba za točnim i verificiranim podacima o Židovima stradalim u Holokaustu stvaranjem baze podataka žrtava Holokausta utjecala je na odluku o osnivanju CENDA pri Židovskoj općini Zagreb, čije su osnivanje poduprli Claims konferencija i JOINT. CENDO se kao znanstvena institucija nalazi u Upisniku znanstvenih udruga pri Ministarstvu znanosti (14.3.2002). Rad Centra organiziran je po projektima. Rad na kompjutorskoj bazi žrtava Holokausta radio se godinama u čemu su sudjelovali brojni, osobito mladi, suradnici, baza je postavljena na WEB stranicu, a njeni rezultati štampani u knjizi Melita Švob: *Židovi u Hrvatskoj - Židovske zajednice*, tom II, 2004 godine.

Nakon 15 godina valorizacije i tisuće pisama s dopunama i izmjenama, na bazi su napravljene korekcije. Od tog svog prvog zadatka, tokom godina, CENDO je razvio bogatu znanstvenu, stručnu i društvenu djelatnost koju je vrijedno pokazati, što smo nastojali učiniti u ovoj knjizi. Sadržaj knjige je organiziran po projektima koje smo ugovarali za međunarodne fondove ali i za naše institucije, Ministarstvo znanosti, Ministarstvo kulture, Savjet za nacionalne manjine RH i drugi – jer smo ustanova koja je na samofinanciranju. To je prilika da se posebno zahvalimo Židovskoj općini Zagreb i dr. Ognjenu Krausu za mogućnost rada u prostorima Židovske općine i za potporu našoj aktivnosti u radu CENDA. Ovo nije samo uobičajeni administrativni izvještaj o radu CENDA, ovo je i prikaz „u riječi i slici“ o brojnim projektima, suradnicima, donatorima, rezultatima pa i odjeku koje su pojedine akcije i rezultati imali. Da bi to ostvarili imali smo odličnu znanstvenu ekipu organiziranu po projektima, savjesne administrativne i druge suradnike i, što je najvažnije, potporu osoba koje su preživjele Holokaust i njihovih organizacija. Naša istraživanja su poznata, referirana na međunarodnim simpozijima i konferencijama i publicirana u knjigama i časopisima. Pretpostavljamo da će ova knjiga doprinijeti poznavanju i afirmaciji CENDA kao i cijele židovske zajednice kojoj je njegov rad posvećen.

Ester i Purim

Knjiga o Ester (Jestiri) je jedna od starozavetnih priča. Jevreji je čitaju za *Purim*, praznik koji pada 14. dana meseca Adara. Purimske proslave su poznate po radosti, veselju, druženju i maskiranju, što purimskim zabavama daje posebnu čar, a uz to podseća i na jedan od aspekata simbolike praznika.

Reč *purim* dolazi od reči *pur*, što znači „kocka“, ili „žreb“. Naziv praznika upućuje na istorijski događaj, naime, praznik *Purim* održava sećanje na čudesno oslobođenje jevrejskog naroda od planiranog progona persijske vlasti u 5. veku PNE.

Pored drugih likova u ovoj priči (Mordehaj, persijski kralj Ahasver), može se reći da je za ovaj obrt najzaslužnija Ester, kraljeva supruga koja mu u odsudnom trenutku, nakon što je kralj već potpisao dekret o progonu Jevreja na nagovor svog savetnika Hamana, otkrila da je i sama Jevrejka i da je narod koji bi trebalo da bude prognan – njen narod. Od tog trenutka priča dobija drugačiji tok, Jevreji dobijaju kraljevu dozvolu da ravnopravno žive sa ostalim stanovnicima Persije.

U ovom broju

Predrag Finci: *Prvo, bitno*

Milan Vlajčić: *Sontag, kulturna ikona*

Milan Živanović: *Ponovno rođenje Susane Sontag*

Ivan Ivanji: *Mesto ukopanih strasti*

Jadranka Milenković: *Razgovor u pismima*

Gordana Nonin: *Noć kada je Novi Sad ispratio Balaševića*

****Isplivale tajne zavere američkih izbora*

****Nalazi američkih medija*

Dražen Pekušić: *Alelu-Ja*

Tatjana Gromača: *Duhovna močvara*

****Marija do Sameiro Baroza*

Matija Jovandić: *Povratak Davida Albaharija*

Melita Švob, 20 godina istraživačkog i dokumentacijskog centra Cendo 2000 – 2020

****Ester i Purim*

Alia Mundi

Magazin za kulturnu raznolikost

<https://istocnibiser.wixsite.com/ibis>

<http://aliandumdimagazin.wixsite.com/alia-mundi>

Ne zaboravite da otvorite

www.makabijada.com

http://balkan-sehara.com/prica1_2017.html

Istraživački i dokumentacijski centar

www.cendo.hr

Lamed

List za radoznaće

Redakcija - *Ivan L Ninić*

Adresa: Shlomo Hamelech 6/21

4226803 Netanya, Israel

Telefon: +972 9 882 61 14

e-mail: ninic@bezeqint.net

<https://listzaradoznače.wixsite.com/lamed>

Logo Lameda je rad slikarke
Simonide Perice Uth iz Vašingtona